18

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयुता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता ।

(तत्र प्रथमकाण्डगतचतुर्थप्रपाठकस्थत्रयोदशानुवाकमारभ्य चतुर्थप्रपाठकशेषः, पञ्चमषष्ठप्रपाठकौ, सप्तमप्रपाठकान्तर्गता नवानुवाकाश्चेत्येवंरूपो द्वितीयो भागः)

एतत्पुस्तकम्

वे० शा० रा० रा० "काशीनाथ शास्त्री आगाशे" इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२२

खिस्ताब्दाः १९०१

मूल्यं पादोनरूपकपञ्चकम् (४ ॥ १२) ।

(ध्रुवग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतायं जातमग्निम्। कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय (१)॥

(मूर्धानं पञ्चत्रिꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋताय । जातम् । अग्निम् । कविम् । सम्राजमिति सम्—राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । एति । पात्रम् । जनयन्त । देवाः । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षितिरिति ध्रुव—क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम इति ध्रुव—तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम इत्यच्युतक्षित्—तमः ।

एषः । ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वैश्वान-
राय (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—" मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या ध्रुवं पूर्णं गृह्णाति एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराये[१]ति हिरण्ये सादयेत् " इति ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय
जातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनाना-
मासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृ-
हीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुव-
क्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम
एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय ॥, इति ॥

अत्र गृहीत्वा ध्रुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन—" अथैनमधिवदते ध्रुवोऽसीति " इति । मूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति पदमध्याहृत्याग्निं वयं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् । दिवो मूर्धानं शिरोवदुन्नतदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्या रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किं तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन्सर्वदा वर्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्याम्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानर[२]ः । [३]तथा पृथिव्यामृताय जातं यज्ञार्थमाहवनीयादिरूपेणोत्पन्नम् । कविं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञम् । सम्राजं सम्यग्दीप्यमानम् । जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । आसन्, ईदृशस्याग्नेरास्ये होतुं देवाः पात्रं सोमग्रहचमसरूपमाजनयन्त सर्वत ऐन्द्र-

१ ख. 'येत्यायतने हि' । २ ख. 'रः । ऋता' । ३ क. ततः ।

(ध्रुवग्रहाभिधानम्)

वायवादिस्थानेषूत्पादितवन्तः । हे सोम स्थालीरूपेणोपयामेन गृहीतोऽसि । वैश्वानरायाग्नये त्वां गृह्णामि । हे ग्रह त्वं ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि । ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासः । आवैश्वदेवशंसनमवस्थानात् । ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्येऽतिशयेन ध्रुवः । तस्यैव व्याख्यानमच्युतानामच्युतक्षित्तम इति । एषोऽनुपोप्तदेशस्तव स्थानं तत्र वैश्वानरायाग्नये त्वां सादयामि ॥

ध्रुवग्रहं विधत्ते—

" आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमम् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति।

ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा ध्रुवोऽप्यायुःस्वरूपः । स च ध्रुवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तमश्चरमो यथा भवति तथा ग्रहीतव्यः । अत एव ध्रुवग्रहप्रस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—" अत्र धारा विरमति " इति । यस्मादायुःस्थानीयो ध्रुवो ग्रहाणामुत्तमस्तस्माद्वागादीनां[1] प्राणानां मध्ये जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते ॥

मन्त्रे मूर्धानमित्यादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोतीत्याह—

" मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैन ँ समानानां करोति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ॥

आयुषो वैश्वानराभिमानिदेवत्वादायुस्थानीयध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो युक्त इत्याह—

" वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानर ँ हि देवतयाऽऽयुः " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ॥

अस्यामृच्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभेरूर्ध्वाधोवर्तिप्राणसाम्यायेत्याह—

" उभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ॥

यथा वाक्चक्षुरादय उपरिवर्तिनो[3] मूकत्वान्धत्वबधिरत्वादिकृतानल्पान्व्यवहारानिरोधान्वारयन्तो देहस्यार्धं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मल-

---

१ क. °ग्रहणं वि° । २ क. ग. घ. ङ. °नां म° । ३ ख. °रिभागव° ।

मूत्रनिरोधं महान्तं निवारयन्नर्थकृत्यं निर्वहति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्यार्धं निर्वहन्ति ध्रुवस्त्वर्धमिति प्रशंसति—

"अर्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी ध्रुवस्तस्मादर्ध्यवाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणानाम्" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति।

आर्धित्वमिति शेषः ॥

ध्रुवस्येतरविलक्षणं[1] सादनस्थानं विधत्ते—

"उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुवस्तस्मादस्थ्नाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति माꣳसेनान्याः" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २.] इति।

मृदमुपोप्य खरीकृते प्रदेशे ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां ध्रुवस्य सादनम्। यस्मादेवं वैलक्षण्यं तस्माल्लोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनखुरेण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगतेन मांसेनावतिष्ठन्ते ॥

भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरहविर्धानसमीपदेशं विधत्ते—

"असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा ध्रुवेणादृꣳहन्तद्ध्रुवस्य ध्रुवत्वं यद्ध्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्यै" [सं०का० ६ प्र० ५ अ०२] इति।

पर्याचिकीर्षन्पर्याकर्तुमुत्तरत आक्रष्टुमैच्छन्। ध्रुवस्योत्तरदेशे सादनेन पृथिवी धृता भवति। अत्र सूत्रम्—"उत्तरस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमनुपोप्ते ध्रुवस्थालीम्" इति ॥

ध्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयनं विधत्ते—

"आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ध्रुव आत्मा होता यद्धोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्याऽऽयुर्दधाति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति।

अवनयनस्य कालं विधित्सुर्मतान्तराण्युपन्यस्यति—

"पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति।

उक्थं शस्त्रम्। तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत्। एवमितरयोरपि। आयुषः पूर्वभागे बाल्ये बहुकृत्वो भुज्यते। मध्यमे भागे बह्वन्नं भुज्यते। उत्तमे भागे शक्त्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ॥

१ ख. °णं स्थाल्यासा°।

(ऋतुग्रहाभिधानम्)

इदानीं विधत्ते—

"वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्नियः शृणोत्वित्येषा वैश्वदेवी।

मूर्धानं दिव इत्येषा त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वा (१) ॥

(मधुस्त्रिꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

मधुः । च । माधवः । च । शुक्रः । च । शुचिः । च । नभः । च । नभस्यः । च । इषः । च । ऊर्जः । च । सहः । च । सहस्यः । च । तपः । च । तपस्यः । च । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि ।

सꣳसर्प इति सं—सर्पः । असि । अꣳहस्पत्यायेत्यꣳ-हः—पत्याय । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—“ ऋतुग्रहैः [१]प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्यन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेषेषूत्तरानभिगृह्णीतः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधुश्चेत्येतैः प्रतिमन्त्रं सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्येते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च
नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च
तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि सꣳ-
सर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वा ॥, इति ॥

अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां वाचकाः । संसर्पांहस्पतिशब्दयोरर्थोऽन्यत्र दर्शितः—

“ असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ।
क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चांहस्पतिसंज्ञकः ” इति ॥

मन्त्रादावुपयामेति प्रयुञ्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्चासि । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ऋतुग्रहं वि(हान्वि)धत्ते—

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्यदृतुग्रहा गृह्यन्ते[२] सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

---

१ क. ग. घ. ङ. प्रचरति । २ क. ग. घ. ङ. ॰ति । त्र॰ ।

(ऋतुग्रहाभिधानम्)

संवत्सरेण योपयित्वा कालविलम्बेन मोहयित्वा । यत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ॥

संख्यां विधत्ते—

" द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह—" द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते " इति ॥

आदावन्ते च द्वयोर्ग्रहणं विधत्ते—

" सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ तस्माद्द्वौद्वावृतू " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

मधुश्च माधवश्चेत्येतौ प्रथमौ ।तपश्च तपस्यश्चेत्येतावुत्तरौ। यस्माद्द्वयोः साहित्यमत्र विहितं तस्माद्द्वौद्वौ मासावृत्ववयवौ ॥

पात्रस्थसोमं वह्नौ स्रावयितुं बिलस्य पार्श्वयोर्द्वे मुखे विधत्ते—

" उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति को हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखम् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

ऋतूनां मुखमृतुधर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात्कालादारभ्य[2] भवति तत्को नाम वेद । तस्मादृतुपात्रस्य मुखद्वयं कुर्यात् ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रावुत्पादयति—

" ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

हे मैत्रावरुण ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य । तमिमं मन्त्रं प्रथमतृतीयपञ्चमेष्वध्वर्युर्ब्रूयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कृत्वस्तद्वचनम् । तेन भवत्यृतूनां प्रीतिः । ऋतुभिः प्रेष्येति सप्तमनवमयोरध्वर्युर्ब्रूयात् । अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पशूनां प्रीतिः । ऋतुना प्रेष्येत्यध्वर्युरेकादशे ब्रूयात् । प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां पक्षिणां च प्रीतिः ।

पूर्वोक्तामेव षट्चतुर्द्विसंख्यामुपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति—

" ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव

१ क. ग. घ. ङ. रेखे'। २ क. ग. घ. ङ. °त्कारणादा° ।

ऋतूनुप जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्ति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति।

गवादयश्चतुष्पादः शीतोष्णादीनृतुधर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पशुगतक्षीरादीनुपजीवन्ति ॥

स्वर्गारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति—

" ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति।

आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोभागो विशाल ऊर्ध्वभागः संकुचितस्तथैवात्र षट्चतुर्द्विसंख्या द्रष्टव्या । सोपानेष्वप्येतत्समानम् ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्युगपद्गमनं निषेधति—

" नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्तुर्ऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयौ ग्रहौ सह गृहीतौ । ततो हविर्धानान्निष्क्रम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यम् । तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किं तु पर्यायेण । यद्यृतुग्रहे तयोः सहगमनं स्यात्तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत् । तदा सांकर्यादृतवो मोहहेतवो भवेयुः ॥

कालभेदवदुभयोर्मार्गभेदं विधत्ते—

" प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति।

प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित आरभ्येत्यर्थः । यस्मादृत्विजोर्दक्षिणोत्तरौ द्वौ मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्— " ग्रहावादायोपनिष्क्रामतो दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वार्बाहुं निश्रयमाण उपनिष्क्रामत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता[3] द्वार्बाहुं निश्रयमाण उपरमत्यथाध्वर्युराश्रावयति आश्रावयास्तु श्रौषड्ऋतुना प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति निष्क्रामत्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते[4] तथाऽध्वर्युः" इति। यदा हविर्धानात्प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामति तदाऽध्वर्युर्हविर्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोर्गमनम् ॥

---

१ ख. °ण पुनः प्र° । २ ख. ततः । ३ क. घ. ङ. °ता प्रपद्य° । ४ क. घ. ङ. °तेऽध्व° ।

(ऐन्द्राग्नवैश्वदेवग्रहयोरभिधानम्)

मधुश्चेत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां प्रीतत्वात्संसर्पमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—

" उपयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति।

अधिकमासस्त्रयोदशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

इन्द्राग्नी आ गंतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पांतं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा (१) ॥

(इन्द्राग्नी विꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एति । गतम् । सुतम् । गीर्भिः । नभः । वरेण्यम् । अस्य । पातम् । धिया । इषिता । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि—भ्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि—भ्याम् । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(ओमासो विꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

ओमासः । चर्षणीधृत इति चर्षणि—धृतः । विश्वे । देवासः । एति । गत । दाश्वाꣳसः । दाशुषः । सुतम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(ऐन्द्राग्नवैश्वदेवग्रहयोरभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशषोडशानुवाकौ।)

कल्पः—“अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युरैन्द्राग्नं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतꣳ सुतमिति ग्रहणसादनौ” इति।

पाठस्तु—

इन्द्राग्नी आ गतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा॥, इति॥

हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम्। कीदृशं सोमम्। गीर्भिः स्तुतिभिर्युक्तमिति शेषः। नभो नभोवस्थितैः स्वर्गनिवासिभिर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम्। अस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वकीयमंशं पातं युवां पिबतम्। कीदृशौ युवाम्। धिया बुद्ध्येषिता प्रार्थितौ। स्पष्टमन्यत्॥

कल्पः—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णात्योमासश्चर्षणीधृत इति ग्रहणसादनौ” इति।

पाठस्तु—

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत। दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम्। उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥, इति॥

हे विश्वे देवा आगताऽऽगच्छत। कीदृशाः। ओमासो रक्षितारः। चर्षणीधृतो मनुष्यपोषकाः। अनिष्टनिवारणं रक्षणम्। इष्टप्रापणं पोषणम्। सुतमभिषुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं पूर्वं[1] दत्तवन्तः। स्पष्टमन्यत्॥

मन्त्रानुपेक्ष्यैन्द्राग्नग्रहं विधत्ते—

“सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदृतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्न-

---

१ क. घ. ङ. पूर्ववद्दत्त

मृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाद्दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ४] इति ।

यदेतदृतुपात्रमध्वर्युहस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेनैन्द्राग्नं गृह्णीयात् । तथा सत्यृतुग्रहैः प्राप्तः स्वर्ग इन्द्राग्निज्योतिषा प्रकाशितो भवति ॥

बलप्रदत्वेनैन्द्राग्नं प्रशंसति—

" ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ४] इति ॥

ग्रहान्तरं विधत्ते—

" वैश्वदेव९ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेव९ शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति" [सं०का० ६ प्र० ५ अ०४] इति ।

शुक्रग्रहस्य यत्पात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्रहाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्प्रत्येकमभिमुख उदेति । तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवसिद्धम् ॥

तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—

" वैश्वदेव९ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेव९ शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ४] इति ॥

इन्द्राग्नी ओमास इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशषोडशावनुवाकौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्य९ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्र९ सहोदामिह त९ हुवेम । उपयामगृहीतोऽसि

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

न्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१)॥

(मरुत्वन्तꣳ षड्विꣳशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥ १७॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः।)

मरुत्वन्तम्। वृषभम्। वावृधानम्। अकवारिमित्यकवा—अरिम्। दिव्यम्। शासम्। इन्द्रम्। विश्वासाहमिति विश्व—साहम्। अवसे। नूतनाय। उग्रम्। सहोदामिति सहः—दाम्। इह। तम्। हुवेम। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। मरुत्वते। एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। मरुत्वते (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥ १७॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः।)

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य। तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः। उपयामगृहीतोऽ-

सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१) ॥

(इन्द्रं मरुत्व एकान्नत्रिꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य । तव । प्रणीतीति प्र—नीती । तव । शूर । शर्मन् । एति । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञा इति सु—यज्ञाः । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

मरुत्वाꣳ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वꣳ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उप-

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

यामगृंहीतोऽसीन्द्रांय त्वा मरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्रांय त्वा मरुत्वंते (१) ॥

(मरुत्वानेकान्नत्रिꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणांय । पिबं । सोमंम् । अनुष्वधमित्यंनु—स्वधम् । मदांय । एतिं । सिञ्चस्व । जठरें । मध्वंः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजां । असि । प्रदिव इतिं प्र—दिवंः । सुतानांम् । उपयामगृंहीत इत्युंपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्रांय । त्वा । मरुत्वंते । एषः । ते । योनिंः । इन्द्रांय । त्वा । मरुत्वंते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

महाꣳ इन्द्रो य ओजंसा पर्जन्यों वृष्टिमाꣳ इंव । स्तोमैंर्वत्सस्यं वावृधे । उपयामगृंही-

तोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा (१) ॥

(महानेकान्नविꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमानिति वृष्टि—मान् । इव । स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा—इन्द्राय । त्वा । एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा—इन्द्राय । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

महाꣳ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा (१) ॥

(महान्नृवत्षड्विꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः २१ ॥

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ—वत् । एति । चर्षणिप्रा इति चर्षणि—प्राः । उत । द्विबर्हा इति द्वि—बर्हाः । अमिनः । सहोभिरिति सहः—भिः । अस्मद्रियगित्यस्म—द्रियक् । वावृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुकृत इति सु—कृतः । कर्तृभिरिति कर्तृ—भिः । भूत् । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा—इन्द्राय । त्वा । एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा—इन्द्राय । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशविंशैकविंशानुवाकाः)

कल्पः—" मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपात्रेणाध्वर्युः पूर्वं मरुत्वतीयं गृह्णातीन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् " इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यꣳ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳ सहोदामिह तꣳ हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा

---

१ ख. 'त्तरेणोत्तर' ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

मरुत्वते ॥ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥, इति ॥

इहास्मिन्कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् । मरुद्गणैरुपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्धयितारमकुत्सितारिं वृत्रादीनां शत्रूणामतिप्रबलत्वात्, दिवि भवं दुष्टानां शासितारं विश्वं पालयितुं सहिष्णुमनलसमित्यर्थः । अवसे रक्षणाय । नूतनायोग्रम्, इदानींतनेभ्यो वैरिभ्यो यजमानं रक्षितुं तद्वैरिषूग्रमित्यर्थः । सहोदां बलमदम् । हे मरुद्गणयुक्तेन्द्र त्वमिहास्मिन्कर्मणि सोमं पाहि पिब । यथा शा(श)-र्यातिनामकस्य यजमानस्य संबन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबस्त[१]द्वच्छूर तव प्रणीती प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञा[२]ः पूर्वे कवयस्तव शर्माणि सुखे निमित्तभूते सत्याभिमुख्येन विवासन्ति परिचय(र)न्ति तद्वदयमपि यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

कल्पः—" अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वाꣳ इन्द्रेति ग्रहणसादनौ " इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाꣳ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वꣳ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥, इति ॥

हे इन्द्र मरुद्भिर्युक्तो वर्षिता च त्वं रणाय क्रीडार्थं सोमं पिब । कीदृशम् । अनुष्वधम् । स्वधाशब्दोऽन्नवाची सवनीयपुरोडाशानाचष्टे । ता[३]मनुसृत्य वर्तमानम् । किं च । मदाय हर्षाय मध्वो मधुरस्य पीतस्य सोमस्योर्मिं सारं त्वदीये जठर आसिञ्चस्व स्थापय । त्वं प्रदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य सुतानां सोमानां च राजाऽसि । अत एव प्रार्थ्यसे । स्पष्टमन्यत् ॥

---

१ क. घ. ङ. °खे स° । २ घ. ङ. °रिचय° । ३ क. ख. ताननु° ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

कल्पः—" माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति महा२ँ इन्द्रो य ओजसेति ग्रहणसादनौ " इति।

पाठस्तु—

महा२ँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा२ँ इव।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥, इति ॥

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम्। स्पष्टमन्यत् ॥

अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रान्तरमेवमाम्नायते—

महा२ँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा
अमिनः सहोभिः। अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यायोरुः
पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥, इति ॥

अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाचर्षणिप्राश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्रति अभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत्। अपि चायं द्वयोः प्रकृ[1]तिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति द्विबर्हाः। सहोभिर्बलैरमिनोऽमित उपमानरहितः । अस्मद्रियगस्मत्सदृशो वावृधे वृद्धिं प्राप्तः। यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्तास्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्विवृद्धः। एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्याय सामर्थ्यसिद्धये कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतो भूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः। उरुर्यशसा विपुलः पृथुर्बलेन विस्तृतः। स्पष्टमन्यत्। मन्त्रा उपेक्षिताः ॥

त्रीन्मरुत्वतीयग्रहान्विधत्ते—

" इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यंदिने सवने वृत्रमहन्यन्माध्यंदिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्त्रघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति।

सांविद्यं[2] संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ॥

---

१ क. घ. ङ. 'तिरू'। २ क. घ. ङ. 'द्यं सप्र'।

तेषां ग्रहाणां पात्रं विधत्ते—

" तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै स ऋतून्प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ॥

ग्रहत्रयं वज्ररूपेण प्रशंसति—

" वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन यच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

स्तृणुते हिनस्ति ॥

धनुःसंपादनरूपेण[1] पुनः प्रशंसति—

" आयुधं वा एतद्यजमानः सꣳ स्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ॥

संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण[2] पुनः प्रशंसति—

" प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेन " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रतिधत्त एव बाणं संदधात्येव ॥

प्राणादिप्रीणयितृत्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह—

" इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्परणानपश्यत्तानगृह्णीत प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन " [सं० का०६प्र०५ अ० ५] इति ।

प्रबलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृतवानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विवर्णोऽभवत् । आत्मस्परणान्स्वस्य भीतिनिवारणेन प्रीणयितॄन्प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ॥

इदानीं प्रशंसति—

" आत्मस्परणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ॥

अथ माहेन्द्रग्रहं विधत्ते—

" इन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा अब्रुवन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्म-

---

१ क. °ण प्र° । २ क. घ. ङ. °ण प्र° ।

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

हेन्द्रस्य महेन्द्रत्वꣳ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रꣳ हत्वाऽन्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति।

उद्ध्रियते गृह्यत इत्युद्धारो [1]ग्रहस्तमुदहरतागृह्णात्। वृत्रहननेनोद्धा[2]रेणैवायमन्यासु देवतासु मध्येऽप्यधि[3]कोऽभवत्॥

माहेन्द्रस्य पात्रं विधत्ते—

" शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५ इति॥

मरुत्वन्तमिन्द्र मरुत्वो मरुत्वान्महाꣳ इन्द्रो नृवदित्येतास्त्रिष्टुभः। महाꣳ इन्द्रो य ओजसेति गायत्री॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशविंशैकविंशानुवाकाः॥ १७॥ १८॥ १९॥

॥ २०॥ २१॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः।)

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे। उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते। उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा। कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी। तुरीयाऽऽदित्य सवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि। यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः। आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहो-

---

१ क. घ. ङ. ग्रहः। उद॰। २ क. ग. घ. ङ. ॰रेण वाऽय॰। ३ क. ग. घ. ङ. ॰को भवेत्।

श्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् । विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि (१) ॥

(वः सप्तविꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्चसि । दाशुषे । उपोपेत्युप—उप । इत् । नु । मघवन्नितिं मघ—वन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । आदित्येभ्यः । त्वा । कदा । चन । प्रेति । युच्छसि । उभे इति । नीति । पासि । जन्मनी इति । तुरीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । एति । तस्थौ । अमृतम् । दिवि । यज्ञः । देवानाम् । प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः । एति । वः । अर्वाची । सुमतिरिति सु—मतिः । ववृत्यात् । अꣳहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरेति वरिवोवित्—तरा । असत् । विवस्वः । आदित्य ।

एषः । ते । सोमपीथ इति सोम—पीथः । तेन । मन्दस्व । तेन । तृप्य । तृप्यास्म । ते । वयम् । तर्पयितारः । या । दिव्या । वृष्टिः । तया । त्वा । श्रीणामि (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—" आदित्यपात्रेण य आदित्यस्थाल्यां द्विदेवत्यग्रहसंपातास्तेभ्यः[1] सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीति कदा चन प्र युच्छसीति शृतातङ्क्यं दधि यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व आदित्यैति तस्मिन्ग्रावाण-[2] मुपांशुसवनमवधाय तेनैनं मेलयित्वा या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति शृतातङ्क्येन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा तद्ग्रावाणमुद्गृह्णाति यद्यु-द्गृहीतस्य ताजग्बिन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुको न सादयति " इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृ-च्यते । उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ इति ।

हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको न भवसि । किं तु दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सश्चसि गच्छसि । कुत्र । उपोपेन्नु यजमानस्यात्यन्त-समीप एव । हे मघवन्भूय इन्नु पुनरेव[3] देवस्य तव दानं देयं हविः पृच्यते संबध्यते यजमानेन हविर्दीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

---

१ क. ग. घ. ङ. °तास्तदीयसो° । २ ख. °त्वा ग्रावा° । ३ ख. °व च दे° ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि
जन्मनी । तुरीयाऽऽदित्य सवनं त
इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि॥, इति ।

प्रशब्दो निषेधार्थः । युच्छधातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किं तु वर्तमानमागामि चेत्युभे यजमानस्य जन्मनी निपासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णव्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं, तस्मिन्सवन इन्द्रियाभिवृद्धिकारणममृतसमानं दधि दिवि द्युलोकसमाने हविर्धान आभिमुख्येन स्थितम् ॥

उत्तरमन्त्रस्तु—

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता
मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्याद-
ꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ॥ , इति ।

अयं यज्ञपुरुषो देवानां सुम्नं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयतीत्यर्थः । हे आदित्या अस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवथ(त) । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सत्यावतृत्यादावर्तताम् । या सुमतिरंहोश्चिदस्मदीयपापाद्यावर्तत(ते) पापं विनाशयतीत्यर्थः, सा सुमतिर्वरिवोवित्तराऽसदातिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ॥

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व
तेन तृप्य तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारः, इति ।

हे विवस्वो विशिष्टनिवासाऽऽदित्य विवस्वन्नामक एष तृतीयस्तव सोमपीथः पातव्यः सोमस्तेन सोमदर्शनेन मन्दस्व हृष्टो भव । तेन सोमपानेन तृप्तो भव । तव तर्पयितारो वयमपि तृप्ता भूयास्म ॥

उत्तरमन्त्रस्तु—

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ , इति ॥

हे सोम दिव्यवृष्टिहेतुना दध्ना त्वां मिश्रयामि ॥

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

अत्राऽऽदित्यग्रहं विधातुमाख्यायिकामाह—

"अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः। आधानप्रकरणोक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मौदनः। उच्छेषणं हुतशिष्टम्॥

पुत्रचतुष्टयेनाप्यनिवृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

"सा द्वितीयमपचत्साऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसीया्ँसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

इमेऽज्ञत चत्वारोऽजायन्त। अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात्प्रागेव प्राशनेनैवापराधेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं व्यृद्धं गर्भशून्यमभवत्॥

व्यृद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

"साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमपचद्भोगाय म इद्ँ श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन्वरं वृणामहै योऽतो जायाता अस्माक्ँ स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामृद्ध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो यजते स देवानां भोगाय भवति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

इदमाण्डं श्रान्तं गर्भाभावेन पुरा संतप्तमासीत्। इदानीं मम गर्भधारणेनादितेर्भोगायास्त्वित्युक्त्वा ब्रह्मौदनमादित्येभ्योऽजुहोत्। त(अ)त आण्डाद्यो जायते सोऽस्माकं मध्य एक आदित्योऽस्तु। अस्याऽऽदित्यस्य संबन्धिन्यां प्रजायां यः समृद्धः सोऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः। तत आण्डाद्विवस्वन्नामक आदित्य उत्पन्नः। ये मनुष्यास्ते तस्याऽऽदित्यस्य प्रजा वृष्टिद्वारेणोत्पादकत्वात्। तासु प्रजासु यो यजते स एव समृद्धत्वाद्देवानां भोगाय भवति॥

इत्थमाख्यायिकया ग्रहदेवतां निरूप्य ग्रहणापादानं निरूपयितुमाख्यायिकान्तरमाह—

"देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्त्स आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्प्रापद्यन्त तान्न प्रति प्रायच्छन्तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

देवा यज्ञं कुर्वन्तस्तस्मिन्यज्ञे रुद्रं विस्मृतवन्तः। स च रुद्र आदित्याननुप्रा-

ष्याबाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहाञ्शरणं प्रपन्नाः । ते च ग्रहदेवास्तानादित्यान्रुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः । तस्माल्लोके परैर्वध्योऽपि चोरादिर्यदि शरणं प्राप्नुयात्तदा तं परेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ॥

आदित्यग्रहं विधत्ते—

" तस्माद्द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

यस्मादादित्या द्विदेवत्यग्रहान्प्रपन्नास्तस्माद्द्विदेवत्यग्रहेभ्यो निषिच्याऽऽदित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥

आदित्यानां हुतशेषेण ब्रह्मौदनेनोत्पन्नत्वात्तेषां द्विदेवत्यशेषाद्ग्रहो युक्त इत्याह—

" यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ॥

ग्रहणे कदा चनेत्यादिमन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

" तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्बं गर्भो जरायु तदेव तन्मिथुनम् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृरूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं(व) त्रयात्मकम् । गर्भवेष्टनोदकमुल्बं, तद्वेष्टनं पट्टसदृशं जरायुनामकम् । तदुभयरूपं[1] मिथुनं गर्भेण सह त्रयात्मकम्[2] । तेन सदृशमिदमृक्त्रयात्मकम् ॥

अस्मिन्ग्रहे दधिमेलनं विधत्ते—

" पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग्दधि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य वृष्टिद्वारा पशूपकारित्वात्पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात्तद्रूपत्वम् । तेन दध्ना सोमं मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत्सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्ग्रहीष्यमाणो[3] मध्यममन्त्रेण दधि प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥

दध्नः किं(कं)चिद्गुणं विधत्ते—

" शृतातङ्क्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं दुहे " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

शीते बुध्नमातनक्तीति वचनात्सांनाय्यभाण्डे क्षीरे सम्यक्शीते सति पश्चादातञ्चनीयम् । इह तूष्ण एव क्षीरे यदातञ्चनेन निष्पन्नं दधि तेन मेलनीयम् ।

१ क. ख. घ. ङ. °यत उभयरू° । २ क. घ. ङ. °कमिति ते° । ३ ख. °माणे म° ।

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

यस्मादत्र तप्तं क्षीरं तस्माल्लोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पक्वं धारोष्णरूपं क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति ॥

ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—

"पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून्गृह्णाति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

अन्यतः पशून्निरुध्य यजमानार्थमेव तान्गृहीतवान्भवति। अत्र सूत्रम्—"दर्भैर्हस्तेन वाऽपिधायोत्तिष्ठति" इति ॥

तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिश्रयणमनूद्य प्रशंसति[1]—

"पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्रुद्राद्व्यवधानं भवति ॥

मन्त्रेमादित्यपरं ग्रावपरतया व्याचष्टे—

"एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाꣳशुसवनः स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यꣳ सोमपीथेन समर्धयति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

विवस्वन्नामकस्याऽऽदित्यस्य ग्रहाभिमानित्वाद्ग्राव्णस्तद्रूपत्वम्[3]। स च ग्रावैतमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सोमं तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परितः शेते। अतो ग्रावविषयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ॥

काम्यदधिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—

"या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजक्प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

अस्यार्थः पूर्वमेव सूत्रे स्पष्टमुदाहृतः ॥

ग्रहान्तरवत्सादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—

"न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकꣳ स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति।

एष ते योनिरिति मन्त्रस्यानाम्नातत्वान्नात्र गृहीतस्य सादनं सिद्धम्। किं तु तथैव प्रचारः। असन्नाद्दर्भाशयव्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात्। यथा ग्रहान्तरं

१ ख. °देवाऽऽ°। २ ख. °न्त्रगतमादित्यपदं ग्रा°। ३ ख. °मं पातुं द्र°। ४ क. घ. °न न°।

(सावित्रवैश्वदेवग्रहाभिधानम्)

वषट्कारानुवषट्कारयोर्भिन्नं हूयते नात्र तथा। किं तु सकृदेव। अनुवषट्कारे तु प्रजा अनुलक्ष्य रुद्रं क्रूरं प्रेरयेत्। अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्धो भवेत्। इत आरभ्य च्छन्दो लक्षणग्रन्थादुन्नेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः।)

वाममद्य संवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यंꣳ सावीः। वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम। उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्विंशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः।)

वामम्। अद्य। सवितः। वामम्। उ। श्वः। दिवेदिव इति दिवे—दिवे। वामम्। अस्मभ्यमित्यस्म—भ्यम्। सावीः। वामस्य। हि। क्षयस्य। देव। भूरेः। अया। धिया। वामभाज इति वाम—भाजः। स्याम। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। देवाय। त्वा। सवित्रे (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(सावित्रवैश्वदेवग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः।)

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम्। हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत। उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१)॥

(अदब्धेभिस्त्रयोविꣳशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः॥ २४॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः।)

अदब्धेभिः। सवितः। पायुभिरिति पायु—भिः। त्वम्। शिवेभिः। अद्य। परीति। पाहि। नः। गयम्। हिरण्यजिह्व इति हिरण्य—जिह्वः। सुविताय। नव्यसे। रक्ष। माकिः। नः। अघशꣳस इत्यघ—शꣳसः। ईशत। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। देवाय। त्वा। सवित्रे (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः॥ २४॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः।)

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये। स

चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१) ॥

(हिरण्यपाणिं चतुर्दश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ।)

हिरण्यपाणिमिति हिरण्य—पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । इति । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ।)

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नमः एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(सुशर्मा द्वादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(सावित्रवैश्वदेवग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ।)

सुशर्मेति सु–शर्मा । असि । सुप्रतिष्ठान इति सु–प्रतिष्ठानः । बृहत् । उक्षे । नमः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशानुवाकाः ।)

कल्पः—" वाममद्य सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृहीत्वा न सादयति " इति ।

पाठस्तु—

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे॥, इति ॥

हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । श्वोऽपि वामं सावीः । तत ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छयाऽयाऽनया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठानवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् ॥

अत्रैव[१] विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवमाम्नायते—

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥, इति ॥

---

१ क. घ. ङ. तत्रैव ।

हे सवितस्त्वमदब्धेभिरहिंसितैः पायुभिः पालकैः शिवेभिर्मङ्गलैरनुग्रहविशेषैर्नोऽस्माकं गयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वो हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं सुविताय सुष्ठुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माकमघशंसः पापापवादनिन्दको भवान्माकिरीशत शक्तो मा भूत् ॥

तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाम्नायते—

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये ।
स चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥, इति ॥

अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः । तादृशं सवितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ॥

कल्पः—“ एतेनैव सशेषेण वैश्वदेवं पूतभृतो गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसीति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥, इति ॥

हे वैश्वदेवग्रह शोभनं शर्म यस्य तव स त्वं सुशर्माऽसि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ सुप्रतिष्ठानोऽसि । उक्षे शस्त्रे शस्यमानाय तुभ्यं बृहन्नमोऽस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥

सावित्रग्रहं विधत्ते—

“ अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

आग्रयणग्रहस्य कर्मनिष्पत्तिद्वारेण प्रजापालकत्वात्प्रजापतित्वादाग्रयणाद्ग्रहणं प्रजोत्पत्तये भवति ॥

सादनादिकं पूर्ववन्निषेधति—

“ न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

---

१ क. ग. ङ. एवमेव ।

(सावित्रवैश्वदेवग्रहाभिधानम्)

विहितं सावित्रग्रहं प्रशंसति—

" एष वै गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

तत्सवितुर्वरेण्यमित्याम्नातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आग्रयणश्च गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य स्वकीयो योनिः ॥

सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

" विश्वे देवास्तृतीयꣳ सवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवनभागꣳ सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै ते तृतीयꣳ सवनमुदयच्छन्यत्तृतीयसवने सावित्रो गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विश्वे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्वोढुं नाशक्नुवन् । प्रातःसवने भागः सवितुर्युक्तस्तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदवहन् । अतोऽत्र सावित्रो युक्तः ॥

वैश्वदेवग्रहं विधत्ते—

" सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽपीदानीं सवितृपात्रं संपन्नम् । कलशाद्द्रोणकलशात् । प्रजानां विश्वैर्देवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवसाधारणसोमाधारत्वात्कलशस्य वैश्वदेवत्वम् ॥

सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते—

" सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

अत एव मन्त्रे सुप्रतिष्ठान इत्येतदुपपन्नमित्याह—

" सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्यै " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

मन्त्रपदानां[1] किंचिद्विशेषविषयत्वं दर्शयति—

" एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि

---

१ ख. °नां कंचिद्विशेषं द° ।

सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्यो गृह्णाति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति।

अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्मनुष्यादीनां सूचितत्वात्सर्वार्थमिदं ग्रहणम्। तत्र सुशर्मशब्देन समीचीनसुखार्थिनो मनुष्याः सूचिताः। बृहच्छब्देनाधिकमहिमोपेता देवाः। नमःशब्देन नमस्कारप्रियाः पितरः॥

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतत्सर्वार्थत्वाद्युक्तमित्याह—

"एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशानुवाकाः॥ २३॥
॥ २४॥ २५॥ २६॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः।)

बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा (१)॥

(बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः॥ २७॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः।)

बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पति—सुतस्य। ते। इन्द्रो इति। इन्द्रियावत इतीन्द्रिय—वतः। पत्नी-

वन्तमिति पत्नी—वन्तम्। ग्रहम्। गृह्णामि। अग्ना३इ। पत्नीवा३ इति पत्नी—वा३ः। सजूरिति स—जूः। देवेन। त्वष्ट्रा। सोमम्। पिब। स्वाहा (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः।)

कल्पः—उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृहीत्वा न सादयत्यग्ना३इ पत्नीवा३ इति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोत्यपि वोपांशु वषट्कुर्यात्" इति।

पाठस्तु—

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः
पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना३इ पत्नीवा३ः
सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा॥, इति॥

हे इन्दो सोम तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि। कीदृशम्। पत्नीवद्देवताकम्। कीदृशस्य तव। इन्द्रियावतो वीर्यवतः। बृहस्पतिर्यजमानः। बृहतो यज्ञस्य परिपालनात्। तेन सुतस्याभिषुतस्य। हे पत्नीवन्नग्ने त्वष्ट्रा देवेन सजूः सह सोमं पिब स्वाहा हुतमिदमस्तु॥

पात्नीवतस्य ग्रहस्य पात्रं विधत्ते—

"प्राणो वा एष यदुपाꣳशुर्यदुपाꣳशुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राणमनूद्यन्ति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति।

उपांशोः प्राणत्वं पूर्वमुक्तम्। वाचस्पतये पवस्वेत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः। बृहस्पतिसुतस्येति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः। यद्यपि दधिग्रहः पूर्वभावी तथाऽपि नासौ सोमग्रहः। अदाभ्यांशू सोमग्रहावपि न तौ नित्यौ। तस्मान्नित्येषु सोमग्रहेषूपांशुरेव प्रथमः। हारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोमसाम्नि समाप्ते सति यज्ञशेषत्वेनानुष्ठानम्। तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पात्नीवतस्योत्तमत्वम्।

तयोः प्रथमोत्तमयोरुपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणमेवानुसृत्य प्रयन्ति प्रारभन्ते । उद्यन्ति समापयन्ति ॥

पात्नीवतग्रहं विधत्ते—

" प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपाꣳशुः पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपाꣳशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु प्राणयुक्ताः प्रजा उत्पद्यन्ते ॥

विहितं ग्रहं प्रशंसति—

" देवा वा इतइतः पत्नीः सुवर्गं लोकमजिगाꣳसन्ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पात्नीवतमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्य- त्पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

[देवाः] पत्नीरित इतः पात्नीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्माद्ग्रहात्[1] [स्वर्गं ज्ञातु- मिच्छन्तोऽपि न प्रज्ञातवन्तः । पात्नीवतग्रहणेन तु प्रज्ञातवन्तः] इत्येतद्ग्रहो गृह्यते ॥

एतद्ग्रहे घृतमेलनं विधत्ते—

" स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन्तं निरि- न्द्रियं भूतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात्पुꣳस उपस्ति- तरं वदन्ति यद्घृतेन पात्नीवतꣳ श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा गृह्णाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नातिष्ठत स्त्रीदेवताकत्वमसहमानः स्वात्मानं न प्रकाशितवान् । अघ्नन्नता- डयन् । निरिन्द्रियं भूतं निर्वीर्यं जातम् । यस्मात्स्त्रीदेवताभ्यो गृह्यमाणः सोमो निःसामर्थ्यस्तस्माल्लोके स्त्रियः सामर्थ्यरहिता अपत्येषु दायभाजो न भवन्ति । पापात्पतितादपि पुंसोऽप्युपस्तितरं क्षीणतरं स्त्रीस्वरूपं वदन्ति ॥

आम्नातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा व्याचष्टे—

"उपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपेताः प्रजा येच्छति[2] उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयतीत्युपयामो भूभागविशेषः ॥

---

१ क. घ. ङ. °स्मात् । २ ख. यमयति ।

(पात्नीवतग्रहाभिधानम्)

बृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—

" बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

इन्दुशब्दो द्रवत्वसाम्येन रेत उपलक्षयतीत्याह—

" इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्ष्यन्त इत्याह—

" इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

अग्निशब्दपत्नीवच्छब्दयोरभिप्रायं दर्शयति—

" अग्ना३ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

त्वष्टृशब्दप्रयोजनमाह—

" सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

पात्नीवतग्रहस्य होममन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शङ्कां वारयति—

" देवा वै त्वष्टारमजिघाꣳसन्त्स पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति प्रायच्छन्तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्त्वष्टा पत्नीरनुभागी भवति ॥

सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति—

"न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते " [सं०का०६प्र०५अ०८]इति ॥

अनुवषट्कारे तूपांशुत्वगुणं विधत्ते—

" नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानुवषट्कुर्यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपाꣳश्वनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत्सोमं भक्षयति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अन्ववसृजेदनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्टकरम् ॥

अग्नीन्नेष्टोरध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

" अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमा सीद नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति नेष्टा पत्नियाम् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

---

१ क. घ. ङ. °वसा° । २ ख. °मन्त्रा उत्पा° ।

हे आग्नीध्र नेष्टुः समीपमागत्योपविश । हे नेष्टः पत्नीमुत्थाप्येहाऽऽनय । अनेन प्रैषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्योपेतं स्थापितं भवति ॥

नेष्टृकारयितृकमुद्गातृकर्तृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते—

" उद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्गाता प्रजानां प्रजननाय " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

पत्नीकर्तृकं पन्नेजनीसंज्ञकजलस्य प्रवर्तनं विधत्ते—

"अप उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्चति" [सं०का०६प्र०५अ०८] इति ॥

प्रवर्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य स्थानं विधत्ते—

" ऊरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः सिच्यते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

ऊरुप्रदेशे स्रावितं जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्तते । लोकेऽप्यूरुसहितेन प्रजननेन रेतः सिच्यते ॥

ऊरुप्रदेशे वस्त्रापनयनं विधत्ते—

" नग्नंकृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नग्न ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम् ।
स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥
तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते ।
उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥
अन्य आग्रयणात्पात्नीवतो नैतस्य विद्यते ।
आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥ " इति ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षण ऐन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा[3] मित्रावरुणादिभिः सेंहेन्द्र[4] उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः— " यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति " इत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वश्रव-

१ क. °कं स्वप° । ख. °कं स्वगुह्ये प° । २ क. ऐन्द्रवायवादय । ३ क. °था मैत्रा° । ४ क. सहैन्द्र ।

णात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति। तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वाकाङ्क्षा नास्ति। पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युन्नीतः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः। तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम्। तस्मात्पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा।
सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते॥
सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात्।
चोदनायां अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते॥" इति॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः। कुतः। त्वष्टुरपि तद्देवत्वात्। तच्च होममन्त्रादवगतम्। "अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा" इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम्। ततः पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम्। असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात्। न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वं, "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी" इत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वादर्शनात्। आस्तां मन्त्रः, विधिबलात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेन्न। "पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति" इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः। तस्माददेवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः।

(*तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी।
लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम्॥
एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना।
अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम्॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्नामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान्मादयेत्यभिधीयते—"पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह माद-

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. पुस्तक एव।

---

१ ख. °णे मैत्रा°। २ क. ऐन्द्रवायवादयो। ३ क. भक्षणे। ४ क. °मदर्शना°। ५ क. °याममानाच्च। ख. °याममा°। ६ क. देवेऽत्रोपल°। ७ क. मन्त्रवि°।

यस्व " इति । अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात्त्रयस्त्रिंशतां तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत्, न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव तद्देवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ॥)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ।)

हरिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीः स्थ हर्योर्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा (१) ॥

(हरिः षड्विꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ।)

हरिः । असि । हारियोजन इति हारि—योजनः । हर्योः । स्थाता । वज्रस्य । भर्ता । पृश्नेः । प्रेता । तस्य । ते । देव । सोम । इष्टयजुष इतीष्ट—यजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत—स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येति

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

शस्त—उक्थस्य । हरिवन्तमिति हरि—वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि । हरीः । स्थ । हर्योः । धानाः । सहसोमा इति सह—सोमाः । इन्द्राय । स्वाहा (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—"परिधिषु प्रहृतेषून्नेता हारियोजनं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा न सादयति बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा हरीः स्थ हर्योर्धाना इति वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम्" इति ।

पाठस्तु—

हरिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीः स्थ हर्यो-र्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा ॥, इति ॥

हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरितमश्वं[१] युनक्तीति हरियो-जन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हारियोजनः । इन्द्रदेवताक इत्यर्थः । हर्योर-श्वयोः स्थाता हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति तथाऽपि तदीयत्वात्सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण पेयत्वादिन्द्राभेदेन वज्रस्य पोषकः । पृश्निरन्नं तस्य प्रेता यागसाधन-द्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव तस्य ते तादृशस्य तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् । हरिवन्तमिन्द्रदेवताकम् । कीदृशस्य । इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं ग्रहणसादनादिमन्त्ररूपं यजुर्यस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुतास्त्रिवृत्पञ्चदश-

---

१ ख. °श्वं रथे यु° ।

सप्तदशैकविंशनामकाः स्तोमा यस्यासौ स्तुतस्तोमः । शस्त्राणि उक्थानि प्रउगाज्यनिष्केवल्यमरुत्वतीयवैश्वदेवाग्निमारुतनामकानि शस्त्राणि यस्यासौ शस्तोक्थः । भृष्टास्तण्डुला धानाः । हे धाना यूयं हर्योरिन्द्ररथवाहकाश्वयोः संबन्धित्वेन हरीर्हरिशब्दार्थेन रूढाः स्थ । सोमेन मिश्रितत्वात्सहसोमाः स्थ । तादृशमिदं हविरिन्द्राय स्वाहा हुतमस्तु ॥

हारियोजनग्रहविधिमर्थवादेनोन्नयति—

" इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत्स द्रोणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवत्स हारियोजनोऽभवत् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

उदौब्जदुत्तानमभवत् । तस्माद्वृत्रशिरसो निष्पन्नाद्द्रोणकलशात्स्रुतः सोमरसो हारियोजनोऽभवत् । तस्माद्द्रोणकलशेन हारियोजनं गृह्णीयात् ॥

धानामेलनं विधत्ते—

" तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा हौषा३मिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामꣳ होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमध्रियत होतुꣳ सोऽग्निरब्रवीन्न मय्यामꣳ होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणाच्छृतं भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजनꣳ श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं जुहोति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

तं हारियोजनं ग्रहं प्रति । आममपक्वम् । यज्ञवेशसं यज्ञविघातम् । स[1] इन्द्रस्तं ग्रहं होतुमध्रियत[2] निश्चयमकरोत् । न होष्यसि मा हौषीः । शृतं भूतं पक्वं जातम् ॥

धानानां बाहुल्यं विधत्ते—

" बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुघा भवन्त्यथो खल्वाहुरेता वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयात् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

संख्यया यावत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति । किंच हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृश्नयोऽल्पतनवः ॥

सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहृतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—

" ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परिधीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं प्र यच्छति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. °तमध्रियत स । २ क. ख. ग. घ. ङ. होतुं नि° ।

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

ऋक्सामवेदात्मकाविन्द्रस्याश्वौ। तावप्यत्र सोमं पिबतः। अत एव हर्योर्धाना इत्युक्तम्। सवनीयपश्वङ्गभूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयोरश्वयोराधानम्। आधीयते मुखे प्रक्षिप्यतेऽश्वं नियन्तुमित्याधानं खलीनम्। मुखस्यान्तः स्थितमाधानं ययोरश्वयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम्। परिधिप्रहरणादूर्ध्वं होमे निराधानत्वात्सुखेनैव घांसमत्तुं *शक्यते॥

नात्राध्वर्योर्होमः किं तून्नेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते—

"उन्नेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्ह्यध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तत्" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति।

एतस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यस्मात्स्वगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः प्रधानग्रहाणां समाप्तत्वेन पारतन्त्र्याभावात्तस्मादयं गतसाररूप इव। तथा सत्यध्वर्योर्होमे विमुक्तस्य बलीवर्दस्य श्रान्तस्य पुनः शकटे योगे[2] इव भवति॥

गृहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—

"शीर्षन्नधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत्" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति।

अत्र सूत्रम्—"बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा शीर्षन्नधिनिधायोपनिष्क्रम्य" इति॥

होमकालेष्वाश्रावणदेशादीषत्पुरतो वलनं कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते—

"विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्त्समृद्ध्यै" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति॥

भक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चर्वणं विधत्ते—

"पशवो वै हारियोजनीर्यत्संभिन्द्यादल्पा एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्यन्न संभिन्द्याद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति।

पशुप्राप्तिहेतुत्वाद्धानाः पशवः। संभिन्द्याद्दन्तैः खण्डयेत्। तथा सति कतिचिदेव पशव एनं यजमानं क्षीरदानादिभिः पालयन्तः प्राप्नुयुः। असंभेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति। मानसचर्वणे तु संभेदनमसंभेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात्पशूनां नाल्पत्वं नापि क्षीरादिराहित्यम्॥

---

* भावे लट्। अत्र निराधानाभ्यामितिकर्तृपदाध्याहारः।

---

१ ख. घासोऽत्तुं। २ क. ग. घ. ङ. °गवद्भवति।

उन्नेतृहस्तगतं हुतशेषं सर्वे भक्षयितुमुन्नेतुरनुज्ञामपेक्षेरन्निति विधत्ते—

" उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ॥

सर्वभक्षितावशेषाणां द्रोणकलशगतसोमानां निनयनं विधत्ते—

" उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्प्रति ष्ठापयन्ति " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ॥

ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान्प्रशंसति—

" ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्ते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ॥

एतदेव विस्पष्टयति—

" उपाꣳश्वन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहानेकशफा आदित्यग्रहं गावः " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ॥

आदित्यग्रहस्य गवां च सादृश्यप्रकटनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपादयति—

"आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठाः" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

कदा चन स्तरीरसीत्यादिका ऋचो भूयिष्ठाः ॥

उपांशुग्रहमनु जातानामजानां ग्रहेण सह त्रित्वसाम्यं दर्शयति—

" यत्त्रिरुपाꣳशुꣳ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयति " [सं० का० ६ प्र० ५अ० १०] इति ।

द्वौ वा त्रीन्वा न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सह जनयति ॥

यस्मादन्तर्यामग्रहे संकोचकसंख्याविशेषो न श्रुतस्तस्मात्तमनु जायमानानामवीनां भूयिष्ठत्वं युगपद्युक्तमित्याह—

" अथावयो भूयसीः " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ॥

अथ कथंचिदाग्रयणसोमः क्षीयेत तदा द्रोणकलशात्तद्ग्रहणं विधत्ते—

" पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गृह्णीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

प्रथमोत्पन्नत्वादाग्रयणः पिता । पश्चाद्भावितया कलशः पुत्रः । क्षितः क्षीणवृत्तिः । उपधावति जीवनार्थमुपसर्पति ॥

---

१ ख. विभज्य स्प° । २ ख. °प्रदर्शने° । ३ क. °पद्वृत्तामि° । ४ ख. °यणात्सोमः ।

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

कलशसोमक्षये वैपरीत्यं विधत्ते—

" यत्कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तत् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ॥

कलशन्यायं ग्रहेऽपि दर्शयति—

" आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति " [सं०का० ६प्र०५अ०१०] इति।

यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा । दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपादानम् । नष्टं यज्ञमनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संदधाति ॥

अथ स्थाल्या होमसाधनत्वाभावेन तां निन्दन्निव होमसाधनं[1] दारुपात्रं प्रशंसति—

" अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आ वायो भूषेत्यादिग्रहणमन्त्रेषु यथा देवता स्वनामविशेषेण विज्ञायते न तथा ये देवा दिव्येकादश स्थेत्यत्र, नामविशेषाश्रुतेः । तस्मादविज्ञात आग्रयणः स्थाल्या मृन्मय्या गृह्णात्येव न तु जुहोति । वायव्येन तु दारुपात्रेण जुहोति । यस्माद्ये देवा इतिमन्त्रोक्ताविज्ञातनामकांस्त्रयस्त्रिंशतो देवानुद्दिश्य स्थाल्या[2] गृहीतः सोमो ग्रहण[3]मात्रेण तद्देवतातृप्तावपि होमाभावात्परित्यक्त इव तस्माल्लोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । प्रोषिते भर्तरि जारजन्यो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेणोत्पन्नं ब्रह्म जहाति परित्यजतीति ब्रह्महा। अविज्ञातयोर्गर्भाग्रयणयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं पुनर्दारुमयेऽन्तर्यामपात्रे सवित्रर्थं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशस्तम् ॥

प्रकारान्तरेण दारुपात्राणि प्रशंसति—

" अवभृथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत्पुमाꣳसꣳ हरन्ति " [सं० का०६ प्र०५ अ० १०] इति ।

यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदानीमाग्रयणोक्थ्यध्रुवादित्यस्थालीश्चतस्रो वेद्यामेव परास्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्या[4]नि दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति । तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले परित्यजन्ति । पुमांसं[5] वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक्पोषयन्ति ॥

१ क. ग. घ. ङ. °नं पा° । २ ख. स्थाल्यां । ३ क. ग. घ. ङ. °णमन्त्रेण । ४ ख. °नि तु दा° । ५ ख. °सं तु वा° ।

पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रशंसति—

“ यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

उपयामगृहीतोऽसीत्येतस्मात्पूर्वं पठ्यमानत्वादा वायो भूषेत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामात्यादिकाय । यथा लोके धनिकायोपायनमाहृत्यैतदेव ममेत्युक्त्वा पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादित्रयं द्रष्टव्यम् ॥

यजुःसामनी निन्दन्निव पुरोरुचं प्रशंसति—

“ यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदृचा तद्दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते तद्धि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्वासाय तदेतदृचाऽभ्युक्तमित्यृच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्नित्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणाः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादिभिस्तूपरिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दार्ढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वम् । ऋचस्तु स्वयमेव दृढत्वान्न तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य धृत्यै[२] भवति ॥

सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेधा विभजति—

“ प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ”[सं०का०६प्र०५अ०११]इति ।

कानिचित्पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—उपांश्वन्तर्यामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “ यदुपाꣳशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” “अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याम्नातत्वात् । अन्यानि तु नाऽऽवर्त्यन्ते किं तु सकृदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा–द्विदेवत्य[३]ग्रहादीनि, तेषु सकृदनुष्ठितेषु[४] स्वर्गजयः ॥

आवृत्तेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनःपुनरिव ह्ययं लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यनिवृत्तानि । स्वर्गः पराङिवानावृत्त इव । स्वर्गे स्थितस्यापि

---

१ ख. तच्छिथि° । २ क. ग. घ. ङ. °त्यै । सो° । ३ ख. °त्यदाधिग्र° । ४ क. ग. घ. ङ. °नुष्ठानात्स्वर्ग° ।

पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्तुमुद्योगासंभवात्। मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थमुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम्॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

"प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति।

फलपाके विनाशः पराभवः। संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवनम्॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

"प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति" [सं० का० ६प्र० ५ अ० ११] इति।

आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवो(वा)पयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम्। ग्राम्यास्तु गवादयस्तृणमत्तुमरण्यं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति॥

शस्त्रं प्रशंसति—

"यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान्भवत्याज्यमित्युक्थं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपाꣳशु शꣳसति तदुपाꣳश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति।

आज्यमित्युक्थमाज्यप्रउगादिनामकं शस्त्रं, प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानप्रयोजकत्वाद्ग्रहाणां निदानं मूलकारणम्। तदेतद्यो वेद स निदानवांश्चिरजीविभिर्मातापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति। शस्त्रेष्वपि यदुपांशु शस्यते तद्द्वयोर्ग्रहयोर्निदानं, यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम्॥

स्थालीवायव्यरूपं द्वंद्वं प्रशंसति—

"यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते" [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति।

आग्रयणोक्थ्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मृन्मयस्थालीभिर्गृह्यन्ते। उपांश्वन्तर्यामादिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्वायव्यैः[1]। वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो भवति। य एवं वेदेति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम्॥

---

१ ख. °पैर्दारुमयैर्वा°।

अथ सवनीय[1]पुरोडाशान्विधत्ते—

" इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्व्यार्च्छत्स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनꣳ सोमोऽति पवते " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति।

इन्द्रेण विश्वरूपाभिधे त्वष्टुः पुत्रे हते सति कुपितस्त्वष्टा विनेन्द्रं सोमयागं कर्तुं प्रवृत्तस्तदानीमिन्द्रोऽभीषहा बलादेवापिबत् । स इन्द्रः सहसा पीतस्य सोमस्योदरमध्य इतस्ततो विधावनाद्व्यार्च्छद्विविधार्तिमाप्नोत्। तेनाऽऽर्तः स इन्द्रः स्वात्मनि सुखं नालभत। ततस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीयपुरोडाशैः सुखं प्राप्तवान्। तस्मात्पुरोडाशान्निरुप्य तच्छेषभक्षणेन सुखं भवति। सोमश्चैनं नातिपवते नेतस्ततः संचारेण बाधते ॥

तेषु सवनीयपुरोडाशेषु पञ्चद्रव्यविधिमर्थवादेनोन्नयति—

" ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् " [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति।

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्याम्नानात्पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्क्तत्वं वक्तव्यम् । ऋचो यजुषो वा नास्ति काचिन्नियता पञ्चसंख्या । न च मा भूत्पाङ्क्तत्वमिति वाच्यम्। पाङ्क्तो यज्ञ इति सर्वत्रो[2]द्घोषणात्। अतः किं पाङ्क्तत्वमिति प्रश्नः। धानादिद्रव्येषु नियतया पञ्चसंख्यया पाङ्क्तत्वमित्युत्तरम् । भ्र(भृ)ष्टा यवा धानाः। आज्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः । व्रीहिजन्या लाजाः परिवापः । पिष्टविकारः पुरोडाशः। क्षीरविकारः पयस्या ॥

अथ मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्।
सर्वेषां वाऽग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्येन(ण) संनिधेः ॥
लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः।
ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् " इति ॥

हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः। होतृ-

---

१ क. घ. ङ. °यस्य पु° । २ क. °त्रोपपादनात्।

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

ब्रह्मादयश्चमसिनः। यस्तु चतुर्णां होतॄणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति नासौ चमसी। तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्। कुतः। यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात्। अतो नास्ति ग्रावस्तुतस्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण संकोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः। तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः॥ २८॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः।)

अग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम्। उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा तेजस्वत एष ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वते (१)॥

(अग्ने त्रयोविꣳशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः॥ २९॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः।)

अग्ने। आयूꣳषि। पवसे। एति। सुव। ऊर्जम्। इषम्।

---

१ क. घ. ङ. °तः। च°। २ ख. °मात्रित्वश°। ३ ख. °पोय वा°। ४ क. घ. ङ. °निहितमात्रसं°।

च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् । उपयामगृं-
हीत इत्युंपयाम—गृहीतः । असि । अग्नयें । त्वा ।
तेजंस्वते । एषः । ते । योनिः । अग्नयें । त्वा । तेजं-
स्वते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ।)

उत्तिष्ठन्नोजंसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः ।
सोमंमिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृंहीतोऽसी-
न्द्रांय त्वौजंस्वत एष ते योनिरिन्द्रांय त्वौजं-
स्वते (१) ॥

(उत्तिष्ठन्नेकंविꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ।)

उत्तिष्ठन्नित्युंत्—तिष्ठन् । ओजंसा । सह ।
पीत्वा । शिप्रे इतिं । अवेपयः । सोमंम् । इन्द्र ।
चमू इतिं । सुतम् । उपयामगृंहीत इत्युंपयाम—

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। ओजस्वते। एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। ओजस्वते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः।)

+तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमा भासि रोचनम्। उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते (१) ॥

(तरणिर्विंशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः।)

तरणिः। विश्वदर्शत इति विश्व–दर्शतः। ज्योतिष्कृदिति ज्योतिः–कृत्। असि। सूर्य। विश्वम्। एति। भासि। रोचनम्। उपयामगृहीत इत्युपयाम–गृहीतः। असि। सूर्याय। त्वा। भ्राजस्वते। एषः। ते। योनिः। सूर्याय। त्वा। भ्राजस्वते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

+ एतदाद्यनुवाकषट्कस्य व्याख्यानं तैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके षोडशानुवाकमारभ्य वर्तते तत्तत एव द्रष्टव्यम्।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।)

आ प्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरू-
तिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः (१) ॥

(आ नव ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।)

एति । प्यायस्व । मदिन्तम । सोम । विश्वाभिः ।
ऊतिभिरित्यूति—भिः । भव । नः । सप्रथस्तम इति
सप्रथः—तमः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं
मर्त्यासः । अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते
यन्ति ये अपरीषु पश्यान् (१) ॥

(ईयुरेकान्नविंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

ईयुः । ते । ये । पूर्वंतरामिति पूर्व—तराम् । अपंश्यन् । व्युच्छन्तीमिति वि—उच्छन्तीम् । उषसंम् । मर्त्यांसः । अस्माभिः । उ । नु । प्रतिचक्ष्येति प्रति—चक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

ज्योतिंष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वंतीं त्वा सादयामि ज्वलंन्तीं त्वा सादयामि मल्मलाभवंन्तीं त्वा सादयामि दीप्यंमानां त्वा सादयामि रोचंमानां त्वा सादयाम्यजंस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयंन्तीं त्वा सादयामि जाग्रंतीं त्वा सादयामि (१) ॥

(ज्योतिंष्मतीः षट्त्रिंꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

ज्योतिष्मतीम् । त्वा । सादयामि । ज्योतिष्कृतमिति ज्योतिः—कृतम् । त्वा । सादयामि । ज्योतिर्विदमिति ज्योतिः—विदम् । त्वा । सादयामि । भास्वतीम् । त्वा । सादयामि । ज्वलन्तीम् । त्वा । सादयामि । मल्मलाभवन्तीमिति मल्मला—भवन्तीम् । त्वा । सादयामि । दीप्यमानाम् । त्वा । सादयामि । रोचमानाम् । त्वा । सादयामि । अजस्राम् । त्वा । सादयामि । बृहज्ज्योतिषमिति बृहत्—ज्योतिषम् । त्वा । सादयामि । बोधयन्तीम् । त्वा । सादयामि । जाग्रतीम् । त्वा । सादयामि (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।)

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा

तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्रयासाय चतुर्विꣳशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।)

प्रयासायेति प्र—यासाय । स्वाहा । आयासायेत्या—यासाय । स्वाहा । वियासायेति वि—यासाय । स्वाहा । संयासायेति सं—यासाय । स्वाहा । उद्यासायेत्युत्—यासाय । स्वाहा । अवयासायेत्यव—यासाय । स्वाहा । शुचे । स्वाहा । शोकाय । स्वाहा । तप्यत्वै । स्वाहा । तपते । स्वाहा । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा(१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

चित्तꣳ संतानेन भवं यक्ना रुद्रं तनिम्ना पशुपतिꣳ स्थूलहृदयेनाग्निꣳ हृदयेन रुद्रं लोहि-

तेन शर्वं मतस्नाभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौ-
षिष्ठहनꣳ शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् (१) ॥

(चित्तमष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।)

चित्तम् । संतानेनेति सं—तानेन । भवम् । यक्ना । रुद्रम् । तनिम्ना । पशुपतिमिति पशु—पतिम् । स्थूलहृदयेनेति स्थूल—हृदयेन । अग्निम् । हृदयेन । रुद्रम् । लोहितेन । शर्वम् । मतस्नाभ्याम् । महादेवमिति महा—देवम् । अन्तःपार्श्वेनेत्यन्तः—पार्श्वेन । ओषिष्ठहनमित्योषिष्ठ—हनम् । शिङ्गीनिकोश्याभ्यामिति शिङ्गी—निकोश्याभ्याम् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।)

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ।

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१) ॥

(आ तिष्ठ षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥३७॥ (३१)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।)

एति । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र—हन् । रथम् ।
युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति । अर्वाचीनम् ।
स्विति । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्राय ।
त्वा । षोडशिने । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय ।
त्वा । षोडशिने (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥३७॥(३१)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ।)

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसमृषीणां च स्तु-
तीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽ-

सीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१)॥

(इन्द्रं त्रयोविंशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥३८॥ (३२)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः।)

इन्द्रम्। इव। हरी इति। वहतः। अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट—शवसम्। ऋषीणाम्। च। स्तुतीः। उपेति। यज्ञम्। च। मानुषाणाम्। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने। एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥३८॥ (३२)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि। आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियꣳ रजः सूर्यं न रश्मिभिः। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१)॥

(असावि सप्तविꣳशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥३९॥ (३३)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

असावि। सोमः। इन्द्र। ते। शविष्ठ। धृष्णो। एति। गहि। एति। त्वा। पृणक्तु। इन्द्रियम्। रजः। सूर्यम्। न। रश्मिभिरिति रश्मि—भिः। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने। एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ३९ ॥(३३)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः।)

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित। स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा

षोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१) ॥

(सर्वस्य षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

सर्वस्य । प्रतिशीवरीति प्रति—शीवरी । भूमिः । त्वा । उपस्थ इत्युप—स्थे । एति । अधित । स्योना । अस्मै । सुषदेति सु—सदा । भव । यच्छ । अस्मै । शर्म । सप्रथा इति स—प्रथाः । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने (१) ॥

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

महाꣳ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसी-

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

न्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१)॥

(महान्षड्विꣳशतिः।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ४१॥(३९)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

महान्। इन्द्रः। वज्रबाहुरिति वज्र—बाहुः। षोडशी। शर्म। यच्छतु। स्वस्ति। नः। मघवेति मघ—वा। करोतु। हन्तु। पाप्मानम्। यः। अस्मान्। द्वेष्टि। उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने। एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ४१॥ (३९)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान्। जहि शत्रूꣳरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः। उपया-

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने (१) ॥

(सजोषास्त्रिꣳशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

सजोषा इति स—जोषाः । इन्द्र । सगण इति स—गणः । मरुद्भिरिति मरुत्—भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहन्निति वृत्र—हन् । शूर । विद्वान् । जहि । शत्रून् । अपेति । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशत्त्रिंशैकत्रिंशद्द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशपञ्चत्रिंशषट्त्रिंशानुवाकाः ।)

कल्पः—" त्रीनग्निष्टोमेऽतिग्राह्यान्गृह्णात्याग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यग्न आयूꣳष्युत्तिष्ठꣳस्तरणिरिति ग्रहणसादनाः " इति ।

१ ख. °तिग्रहान्गृ° ।

(अतिग्राह्यषोडशिग्रहाभिधानम्)

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं
च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम् । उप-
यामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा तेजस्वत एष
ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वते ॥, इति ॥

हेऽग्ने त्वं भक्तानामायूंषि पवसे शोधयसि वर्धयसीत्यर्थः। अस्माकमिषमन्न-मूर्जं बलमासुव प्रयच्छ। दुच्छुनां वैरिसेनामारे दूरं यथा स्यात्तथा बाधस्व। स्पष्टमन्यत् ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवे-
पयः। सोममिन्द्र चमू सुतम् । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत एष
ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥, इति ॥

हे इन्द्र सुतं सोमं पीत्वौजसा बलेन सहोत्तिष्ठंश्चमू भक्षणकरणभूते शिप्रे हनू अवेपयश्चालय। तच्चालनलिङ्गेन तुष्टमात्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः। स्पष्ट-मन्यत् ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरारण्यके समाम्नातत्वान्नात्र व्याख्येयः ॥

कल्पः—“ आग्रयण[1]ग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्नि-त्यनुद्रुत्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने जुष्टं गृह्णामीति परिमृज्याऽऽ-सादयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी।
अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥, इति ॥

१ क. °यणं गृ°।

हे वृत्रहन्निन्द्र तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता रथयोजितौ। अतो रथमातिष्ठाऽऽरोह। अयं ग्रावा वग्नुना वचनेनाभिषवध्वनिना त्वन्मनोऽभिषुते सोमेऽर्वाचीनमभिमुखं करोतु। षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्त्रं च यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ षोडशी। स्पष्टमन्यत् ॥

अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते। तत्र प्रथमः—

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसमृषीणां
च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम्। उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥, इति ॥

ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतीश्च मानुषाणां यज्ञं चोपेत्याप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यतिरस्कृतबलमिन्द्रमेव हरी रथेन वहतः ॥

अथ द्वितीयः—

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा
गहि। आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियꣳ रजः
सूर्यं न रश्मिभिः। उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥, इति ॥

हे शविष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सोमोऽसावि सुतः। हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्ताऽऽगह्यागच्छ। इन्द्रियशक्तिस्त्वामापृणक्तु आपूरयतु। किमिव। रश्मिभिः स्वीकृतं रज उदकं सूर्यमिव। एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—"आपः सूर्ये समाहिताः। अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते" इति ॥

अथ तृतीयः—

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित।
स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥, इति ॥

---

१ ख. °च्चाऽऽरण्यके समाम्ना°।

सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवर्याभिमुख्यशायिनी भूमिस्त्वामिन्द्रोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽऽदधातु। हे भूमेऽस्मा इन्द्राय स्योना सुखप्रदा सुषदा शोभननिवासस्थाना च भव। अस्मै यजमानाय सप्रथा अतिविस्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ॥

अथ चतुर्थः—

महाꣳ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु। स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने॥, इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ पञ्चमः—

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान्। जहि शत्रूꣳरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने॥, इति ॥

हे वृत्रहञ्शूरेन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितो मरुद्भिर्युक्ततया सगणस्त्वं यजमानभक्तिं विद्वान्सोमं पिब। अस्माकं मारणोद्यताञ्शत्रून्मारय। इतरान्मृधो वैरिणोऽपनुदस्व। अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रवायव आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः।
मैत्रावरुणकेऽयं वामाश्विने द्वौ विकल्पितौ ॥ १ ॥
शुक्रे मन्थिनि चैकैकः प्रागिवाऽऽग्रयणे द्वयम्।
एकैक उक्थ्यध्रुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥
ऋतुग्रहेषूपयामः सर्वेष्वादौ प्रयुज्यते।
ऐन्द्राग्नो वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥
वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा।
कदा दधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विव ग्राव्णाऽऽलोडयेद्वा काम्यो दध्नः प्रतिश्रयः ।
त्रयो विकल्प्याः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यसौ ॥ ५ ॥
पात्नीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्ना इतिमन्त्रतः ।
हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्थेति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥
अग्नेऽतिग्राह्य आग्नेय उत्तिष्ठन्ग्राह्य ऐन्द्रकः ।
षड्विकल्प्याः षोडशिनि ग्रहकाण्डं समाप्यते ॥ ७ ॥ " इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशमारभ्य षट्त्रिंशपर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् । चित्रं देवानामुदगाद-
नीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्च । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि
देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । दिवं गच्छ
सुवः पत रूपेण (१) वो रूपमभ्यैमि वयसा
वयः । तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे
अधि नाके । एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं
तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत चन्द्रद-

(दक्षिणावर्णनम्)

क्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर्ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यꣳ सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैरस्मद्दात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहायास्मान्देवयानेन पथेत सुकृतां लोके सीदत तन्नः सꣳस्कृतम् (२) ॥

(रूपेण सदस्यैरष्टादश च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

उदिति । उ । त्यम् । जातवेदसमिति जात—वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् । चित्रम् । देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । एति । अप्राः । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । अग्ने । नय । सुपथेति सु—पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः—उक्तिम् । विधेम । दिवम् । गच्छ । सुवः । पत । रूपेण । (१) वः । रूपम् । अभि । एति । एमि । वयसा । वयः । तुथः । वः । विश्ववेदा इति विश्व—वेदाः । वीति । भजतु । वर्षिष्ठे । अधीति । नाके । एतत् । ते । अग्ने । राधः । एति । एति । सोमच्युतमिति सोम—च्युतम् । तत् । मित्रस्य । पथा । नय । ऋतस्य । पथा । प्रेति । इत । चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्र—दक्षिणाः । यज्ञस्य । पथा । सुविता । नयन्तीः । ब्राह्मणम् । अद्य । राध्यासम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । पितृमन्तमिति पितृ—मन्तम् । पैतृमत्यमिति पैतृ—मत्यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातु—दक्षिणम् । वीति । सुवः । पश्य । वीति । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः । अस्मद्दात्रा इत्यस्मत्—दात्राः । देवत्रेति देव—त्रा । गच्छत । मधुमतीरिति मधु—मतीः । प्रदातारमिति प्र—दातारम् । एति । विशत । अनवहायेत्यनव—हाय । अस्मान् । देवयानेनेति देव—यानेन । पथा । इत । सुकृतामिति

सु-कृताम् । लोके । सीदत । तत् । नः । सꣳस्कृ-
तम् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।)

षट्त्रिंशेऽनुवाके ग्रहाः समापिताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा वर्ण्यते ।

कल्पः—"प्रचरण्या दाक्षिणानि जुहोति हिरण्यं प्रबध्य घृतेऽवधायोदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति" इति ।

तत्र प्रथमा—

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥, इति ॥

केतवो रश्मयस्त्यं जातवेदसं तमग्निसदृशं सूर्यं देवमुद्वहन्ति ऊर्ध्वदेश एव प्रापयन्ति । किमर्थम् । विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥

अथ द्वितीया—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरि-
क्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥, इति ॥

चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मीनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुस्थानीयं तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा सल्लोँकत्रयमाप्राः पूरितवान् ॥

कल्पः—"अग्ने नयेत्याग्नीध्रमेत्य जुहोति" इति ।

पाठस्तु—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव

वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥, इति ॥

हेऽग्ने राये पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थमस्मान्शोभनेन मार्गेण नय । हे देव त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान्मार्गान्विद्वाञ्जानासि । जुहुराणं कुटिलमेनः पापमस्मद्युयोधि वियोजय । तुभ्यं भूयिष्ठां नमस्कारोक्तिं विधेम कुर्याम ॥

दाक्षिणहोमं विधत्ते—

" सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दाक्षिणानि " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

दक्षिणां दित्सुना होतव्यानि दाक्षिणानि ॥

होमाधिकरणं विधत्ते—

" द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते " [सं० का० ६ प्र०६ अ० १] इति ।

द्वाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्याम् ॥

आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं सदःप्रवेशं विधत्ते—

" सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

" सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकꣳ समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

उदु त्यं चित्रमित्येते सौर्यौ । अग्ने नय सुपथेति नयवती ॥

दिवं गच्छ सुवः पत—

कल्पः—" दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति " इति ।

हे हिरण्य त्वमाकाशं प्रति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ॥

अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—

" दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यꣳ हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्धिरण्यं प्रबध्य घृतेऽवहितं तद्धिरण्यं घृतहोमादूर्ध्वं हस्तेनोद्धरेत् ॥

कल्पः—" रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा अभ्यैति " इति ।

(दक्षिणावर्णनम्)

पाठस्तु—

रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः॥, इति।

हे दक्षिणा अनेनोद्धृतहिरण्यरूपेण वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपमाभिमुख्येन प्राप्नोमि। कीदृशेन हिरण्यरूपेण। वयसा कमनीयेन। कीदृशं युष्मद्रूपम्। वयः कमनीयम्॥

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्दर्शयति—

"रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाꣳ[1] रूपमभ्यैति यद्धिरण्येन" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति।

हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः॥

कल्पः—"तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिने व्युद्धृत्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे, एतेनेतरेषां दानमुक्तम्" इति।

पाठस्तु—

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके॥, इति।

हे दक्षिणा वृद्धतमे स्वर्गेऽधिरूढस्तुथनामको देवः सर्वज्ञो युष्मान्यथोचितं विभजतु॥

एतमेवार्थं स्पष्टयति—

"तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजति" [सं०का०६प्र०६ अ० १] इति॥

कल्पः—"एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणानिनयने" इति। मन्त्र इति शेषः।

पाठस्तु—

एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मि-
त्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत चन्द्रद-
क्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः, इति॥

हेऽग्ने दक्षिणाद्रव्याणि ते राधस्तव समृद्धिकारणं सोमच्युतं सोमयागे प्राप्तमेतद्दक्षिणाद्रव्यमैत्यागच्छति। तद्द्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय। हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपा ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण प्रेत

1 ख. ॰ण सह वे॰।

प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देवेन यथायथं विभक्ता गच्छतेत्यर्थः। कीदृश्य-श्चन्द्रदक्षिणाः। सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणदेशादुत्तरदेशे नीयमानाः। अत्र सूत्रम्—"हिरण्यपाणिरग्रेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदोऽन्तराऽऽग्नीध्रं च सदश्च ता उदीचीः" इति ॥

दक्षिणाद्रव्यस्य सोमच्युतत्वं प्रशस्तमित्याह—

"एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतꣳ ह्यस्य राध ऐति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

मित्रशब्दप्रयोजनमाह—

"तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै" [सं०का०६प्र०६अ०१] इति।

तुथो रुद्रोऽग्निरिति श्रुतत्वाद्रुद्रस्य पथा चेदशान्तिः स्यादतो मित्रस्ये-त्युच्यते ॥

ऋतशब्दो नात्र यज्ञवाची किं तु सत्यवाचीत्याह—

"ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा[1] ऋतꣳ सत्येनैवैना ऋतेन वि भजति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति।

मुख्यस्यार्धिनस्तृतीयिनः पादिनश्चर्त्विजां यथोचितं विभजतीत्यर्थः ॥

दक्षिणानां सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्रसिद्धमित्याह—

"यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यद्द-क्षिणाः" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

कल्पः—"ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्यात्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति द्वितीयाय तृतीयाय वा तदभावे य आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात्" इति।

त्रिविधा आत्रेयाः प्रवरे पठिता[2] अतः प्रथमायेत्यादिविशेषणम्।

पाठस्तु—

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृ-
मन्तं पैतृमत्यꣳ सुधातुदक्षिणम्, इति ॥

अद्यास्मिन्यज्ञदिने ब्राह्मणमत्रिगोत्रोत्पन्नं राध्यासं हिरण्येन साधयानि तोषयाणीत्यर्थः। कीदृशम्। ऋषिं वेदार्थज्ञम्। आर्षेयं वेदार्थविदः पुत्रम्। पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम्। पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्यगनुशिष्टायाः पतिव्र-

१ ख. °ति। सत्येनैव विभजतीति कृत्वा मु°। २ ख. प्रथिता।

तायाः पुत्रम् । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासौ सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ॥

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारं गतो विवक्षित इति दर्शयति—

" ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान्तस्मादेवमाह " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

कल्पः—" सद एत्य वि सुवः पश्येत्यनुवीक्षते " इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य सदोऽभ्यैतीति पूर्वं विहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः, इति ।

हे यजमान स्वर्गं विपश्यान्तरिक्षं च विपश्य । सदस्यवस्थितैर्विप्रैः सह यतस्वानुतिष्ठ ॥

सुवः पश्येत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

" वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

सदस्यैरित्यनया सहार्थे तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—

" यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय " [सं०का०६प्र०६अ०१] इति ॥

कल्पः—" अस्मद्दात्रा देवत्रा गच्छतेति नीता अनुमन्त्र्य " इति ।

पाठस्तु—

**अस्मद्दात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विशतानवहायास्मान्देवयानेन पथेत
सुकृतां लोके सीदत तन्नः सꣳस्कृतम् ॥,** इति ।

हे दक्षिणा अस्माभिर्दत्ताः सत्यो देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत । हे गावो मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेणाऽऽविशत । अस्माननवहायापरित्यज्य देवयानेन पथेत सुकृतां मार्गेण गच्छत । गत्वा च पुण्यकृतां स्थाने सीदत । तत्स्थानं नोऽस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया निष्पादितम् ॥

प्रदातारमाविशतेत्यस्यार्थमाह—

" अस्मद्दात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह

प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वावैतदाह " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

प्रथमतो दातव्यं विधत्ते—

हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ॥

तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—

" अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवर्तून्प्रीणाति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

अग्निमुखानग्निसहितानाधानकालवसन्ताद्यृतून्[1] । अत्र सूत्रम्—" हिरण्यं पूर्णपात्रमुपबर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीधे ददाति " इति ॥

ऋत्विगन्तरे दानं विधत्ते—

" ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति " [सं० का०६ प्र०६ अ०१] इति ।

प्रसूत्या अनुज्ञानाय । होतुर्बहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एवमृत्विगन्तरे दानमुन्नेयम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" उदुत्रिभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो घृतात् ।
हिरण्यमुद्गृह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥
तुथो वो विश्ववेदेति भिन्द्याच्चर्मणि दक्षिणाः ।
एतत्ता निनयेद्ब्राह्म हेमाऽऽत्रेयाय यच्छति ॥ २ ॥
वि सुवः सद आलोक्य ह्यस्मदात्राऽनुमन्त्रणम् ।
सप्तत्रिंशेऽनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ " इति ॥

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वाऽग्रिमः श्रुतेः ।
वैरूप्यान्नियमान्नैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥
भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।
वचनात्तेन सत्रेषु स्वामित्वान्न भृतिः क्वचित् " ॥ इति ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति

१ क. °काले व° । ख. °कालीनव° । २ क. ख. घ. ङ. °नातिः श्रु° ।

संशयः। भृत्या परिक्रीय वशीकार आनतिः। अदृष्टार्थं तत्स्यात्। अन्नहिरण्यादीनामदृष्टार्थे त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्। यद्येतद्दानं भृतिः स्यात्तदानीमल्पाधिककर्मानुरूप्येण द्रव्यं देयम्। वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते—स्वल्पकर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं देयम्। अधिके कर्मण्यृतपेये स्वल्पं सोमचमसमात्रं दीयते। तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भृतौ नोपपद्यते। कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात्तक्षरजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च। तस्माददृष्टार्थमित्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति। मैवम्। आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभृतावप्यस्ति। भृतिर्देयेति प्रयोगात्। परिमाणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु। दृष्टस्याभावात्। वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते। दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते—“दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुः” इति। तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम्। एवं च सति सत्र ऋत्विजां यजमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न क्वापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम्॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु।
सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा॥
संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः।
वाक्यभेदान्न तत्किं तु मिलितेषु समुच्चयात्॥
*प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः।
असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा॥
संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात्।
एकत्वेऽप्यत्र यत्किंचिन्माषा वा गाव एव वा॥
यत्किंचिन्नियमाभावान्माषाः संनिहितत्वतः।
माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः॥
तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः।
संख्यान्तरं चे[1]द्विकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियम्॥” इति॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च[2] गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति। द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम्। तत्र संशयः—

* जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु संख्यानौचित्यत इति पाठः।

१ क. ग. घ. ङ. चेत्प्रकृतं स्या°। २ ख. °तराश्च गर्दभाश्चा°।

येयं संख्या सा किं गवादिसर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमियं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या तु तद्गतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामियं संख्येति द्वितीयः संख्याविकल्पोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदप्ययुक्तमनौचित्यात् । न व्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिक्रीतस्य र्त्विजो द्वित्रैर्व्रीहिबीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्थाधिकखार्यादिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः । कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किं वा दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात्पशव इति प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्यनेनैकवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किंचिदेकं किं वा माषद्रव्यमुत गोद्रव्यम् । तत्र नियामकाभावाद्यत्किंचिदिति प्राप्तम् । तन्न । संनिधेर्नियामकत्वात् । माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः संनिहिताः । तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्यैराज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः । वाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः । तस्माद्गवां द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।
अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।
विभागः स्यात्परस्वत्वसिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ” इति ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां

---

१ क. ग. घ. ङ. 'ति त' ।

(समिष्टयजुर्होमः)

विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका, उतास्त्यन्यतरनियतिः । यदाऽपि नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति तावत्प्राप्तम् । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृत्वादविभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवति[1] । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किं च—“ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु ” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो राद्धान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ।
वैषम्यं स्याद्यथायो[2]समेवं तत्स्यात्समाख्यया ” इति ॥

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्सम इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु प्रयासानुरूपे(प्ये)ण भृतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापीति द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते—“ अर्धिनो दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्ति ” इति । अर्धं येषामृत्विजां तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः । तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः श्रौतसमाख्यानुरूपे(प्ये)ण केषांचिदर्धं केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु । समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सꣳ सूरिभिर्मघवन्त्सꣳ

---

१ क. ग. घ. ङ. °वतीति । २ क. ख. ग. °यासं मैवं ।

स्वस्त्या। सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति स देवानाꣳ सुमत्या यज्ञियानाम्। सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन। त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु (१) अनु मार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टम्। यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह। ऋधगयाडृधगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि विद्वान्। स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्म सवनेदं जुषाणाः। जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि। यानाऽवह उशतो देव देवान्तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे। वहमाना भरमाणा हवीꣳषि वसुं घर्मं दिवमा तिष्ठतानु। यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञꣳ स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः (३)॥

(कृणोतु तानष्टाचत्वारिꣳशच्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।)

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । निधिपतिरिति निधि—पतिः । नः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्र—जया । सꣳरराण इति सं—रराणः । यजमानाय । द्रविणम् । दधातु । समिति । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । समिति । सूरिभिरिति सूरि—भिः । मघवन्निति मघ—वन् । समिति । स्वस्त्या । समिति । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देव—कृतम् । यत् । अस्ति । समिति । देवानाम् । सुमत्येति सु—मत्या । यज्ञियानाम् । समिति । वर्चसा । पयसा । समिति । तनूभिः । अगन्महि । मनसा । समिति । शिवेन । त्वष्टा । नः । अत्र । वरिवः । कृणोतु । (१) अन्विति । मार्ष्टु । तनुवः । यत् । विलिष्टमिति वि—लिष्टम् । यत् । अद्य । त्वा । प्रयतीति प्र—यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह । ऋधक् । अयाट् । ऋधक् । उत । अशमिष्ठाः । प्रजानन्निति प्र—जानन् । यज्ञम् । उपेति । याहि । विद्वान् । स्वगेति स्व—गा । वः । देवाः । सदनम् ।

अकर्म । ये । आजग्मेत्या—जग्म । सर्वना । इदम् । जुषाणाः । जक्षिवाꣳसः । पपिवाꣳसः । च । विश्वे । अस्मे इति । धत्त । वसवः । वसूनि । यान् । एति । अवंहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । (२) प्रेति । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थ इति सध—स्थे । वहंमानाः । भरंमाणाः । हवीꣳषि । वसुम् । घर्मम् । दिवम् । एति । तिष्ठत । अनु । यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञ—पतिम् । गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा । एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपत इति यज्ञ—पते । सहसूक्तवाक इति सहसूक्त—वाकः । सुवीर इति सु—वीरः । स्वाहा । देवाः । गातुविद इति गातु—विदः । गातुम् । वित्त्वा । गातुम् । इत । मनसः । पते । इमम् । नः । देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धाः । (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥ (३८)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः)

सप्तत्रिंशेऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टात्रिंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

(समिष्टयजुर्होमः)

कल्पः—" जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्संततं समशो नव समिष्टयजूंषि जुहोति " इति ।

तत्र षड्चस्त्रीणि यजूंषि जुहोति ॥

षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता—

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳररराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥, इति ॥

धाता सविता प्रजापतिरग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेत्येते षड्देवा नोऽस्माकमिदं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः । निधिपतिः, महाशङ्खखर्वादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता । सोऽयं देवगणो यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरराणः सम्यग्रममाणस्तथा यजमानार्थं द्रविणं दधातु पोषयतु ॥

अथ द्वितीया—

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सꣳ सूरिभिर्मघवन्त्सꣳ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानाꣳ सुमत्या यज्ञियानाम् ॥, इति ।

हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा नोऽस्मान्गोभिः संनेषि संयोजय । सूरिभिर्विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः संयोजय । हे मघवन्स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय । ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञसंबन्धिनां देवानां सुमत्याऽनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥

अथ तृतीया—

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन । त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु अनु मार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टम् ॥, इति ॥

वयं देवतानुग्रहबलाद्वर्चसा बलेन तद्धेतुना च पयसा क्षीरादिना समगन्महि संगताः स्मः । तनूभिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन श्रद्धालुना मनसा

---

१ क. °स्तया य° ।

संगताः। त्वष्टा देवो नोऽस्माकमत्रास्मिन्कर्मणि वरिवो वरणीयं धनं कृणोतु करोतु। किं च तनुवः शरीराणि अनुमार्ष्टु शोधयतु। यद्विलिष्टं पापं तदप्यनुमार्ष्टु ॥

अथ चतुर्थी—

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होता-
रमवृणीमहीह। ऋधगयाडृधगुताशमि-
ष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि विद्वान्॥, इति ॥

हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादद्यास्मिन्दिन इह देवयजनदेशेऽस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति त्वां होतारं होमनिष्पादकमवृणीमहि तस्मात्कारणादृधक्समृद्धं यथा भवति तथाऽयाडयाक्षीः। उतापि च त्वमृधक्समृद्धं प्रजानन्नशमिष्ठा अस्मद्विघ्नशान्तिमकार्षीः। अतस्त्वं विद्वानस्मद्भक्तिं जानन्निमं यज्ञमुपयाहि प्राप्नुहि ॥

अथ पञ्चमी—

स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्म सव-
नेदं जुषाणाः। जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳ-
सश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि॥, इति।

हे देवा ये यूयं जुषाणाः प्रीयमाणा इदं सवना इमानि त्रीणि सवनानि आजग्माऽऽगतास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनमकर्म वयमकार्ष्म। विश्वे ते सर्वे यूयं जक्षिवांसः सवनीयपुरोडाशान्भक्षितवन्तः पपिवांसः सोमं पीतवन्तश्च। हे वसवो निवासहेतवो यूयमस्मे अस्मासु वसूनि धनानि धत्त स्थापयत ॥

अथ षष्ठी—

यानाऽवह उशतो देव देवान्तान्प्रेरय स्वे अग्ने
सधस्थे। वहमाना भरमाणा हवीꣳषि
वसुं घर्मं दिवमा तिष्ठतानु॥, इति ॥

हेऽग्ने देवोशतो हवींषि कामयमानान्यान्देवानावहो वर्णव्यत्ययादाहव आहूतवानसि, तान्देवान्स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय। हे देवा

१ क. घ. ङ. 'स्मच्छान्ति'।

(समिष्टयजुर्होमः)

हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तो वसुं जगन्निवासहेतुं घर्ममादित्यमातिष्ठताऽऽगच्छत। अन्वनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत॥

अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः—

यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ
स्वां योनिं गच्छ स्वाहा, इति॥

हे यज्ञ त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ। फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं यजमानं गच्छ। स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ। स्वाहा हुतमस्तु॥

अथ द्वितीयम्—

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्त-
वाकः सुवीरः स्वाहा, इति॥

हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्नेषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः, शोभना वीराः कर्मकुशला ऋत्विजो यस्यासौ सुवीरः। तत इदमाज्यं त्वया[1] स्वाहा[2] हुतमस्तु॥

अथ तृतीयम्—

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित
मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञꣳ
स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः॥, इति॥

हे गातुविदो मार्गज्ञा देवा गातुं वित्त्वा भवदागमनमार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति गातुमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत। हे मनसस्पते देव परमेश्वर नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय। ततो वाचि मन्त्ररूपायां वाग्देवतायां स्थापय। ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे धाः स्थापय॥

यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

"समिष्टयजूꣳषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति।

सम्यग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति धाता रातिरित्यादयो मन्त्रा

---

१ ख. त्वयि। २ क. घ. ङ. स्वाहु।

यजूंषि । समिष्टार्थानि यजूंष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुहिंसादि । विलिष्टं विहितस्य दक्षिणादिद्रव्यस्याल्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकृतौ । तथा हि—पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्तं तत्तु तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनेन पशुविशसनात्प्रागपकृष्टं, तदनादृत्य चोदकवशेनैवानुष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारानन्तरमेवानूयाजाश्चोदकवशेन प्राप्तास्ते त्वाग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति वचनेन तृतीयसवनस्य समाप्तिकाल उत्कृष्टाः, तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानमशास्त्रीयः काला[न]त्ययः । अपबर्हिषः प्रयाजान्यजतीति वचनेनावभृथे बर्हिर्नामकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानुष्ठानमतिकरणम् । विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्चयार्थः । तच्च क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ॥

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

प्राणास्तदाधारच्छिद्राणि ॥

नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरवान्तरसंख्यां विधत्ते—

“ षड्ऋग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूꣳषि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं०का०६प्र०६अ०२] इति ॥

यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह—

“ यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति ” [सं०का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ॥

सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह—

“ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ॥

देवा गातुविद इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सृञ्जयाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमान-

---

१ ख. घ. ङ. ॰जतीति । २ ख. ॰थेष्टौ व॰ । ३ ख. तत्क्रूरा॰ ।

(अवभृथाभिधानम्)

स्यापराभावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय " [सं०का०६प्र०६अ०२] इति।

वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः सत्यहवस्य पुत्रो देवभागनामानं मुनिं पप्रच्छ, यदा सृञ्जयाख्यदेशस्थान्बहुविधसोमयागानुष्ठायिनो याजितवानासि तदा किं यज्ञं स्वाहेत्येवं यज्ञलिङ्गके देवा गातुविद इत्येतस्मिन्मन्त्रे यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवानसि, उत यज्ञपतिं गच्छेत्येवं यज्ञपतिलिङ्गके यज्ञ यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मन्त्र इति। तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्याद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्प्रथमपक्ष एवोपादेय इत्युत्तरम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" धातानुवाके सर्वस्मिन्समिष्टाख्ययजूंषि हि।
ऋचः षडाद्याः शेषाणि यजूंष्येतैर्जुहोति हि "इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उं। अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्। शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु। बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्। अभिष्ठितो वरुणस्य पाशोऽग्नेरनीकमप आ विवेश। अपां नपात्प्रतिरक्षन्न-

---

१ क. घ. ङ. °ति। वासि°

सुथं दमेदमे (१) सामिधं यक्ष्यग्ने। प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः। सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः। सूक्तवाके नमोवाके विधेमावभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतꣳ सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेह्यपो अन्वचारिषꣳ रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वाꣳ अग्न आऽगमं तं मा सꣳसृज वर्चसा॥ (३)

(दमेदम ओषधय आ षट्चं।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ४५॥ (३९)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

उरुम्। हि। राजा। वरुणः। चकार। सूर्याय।

पन्थाम्। अन्वेतवा इत्यनु—एतवै। उ। अपदे। पादा। प्रतिधातव इति प्रति—धातवे। अकः। उत। अपवक्तेत्यप—वक्ता। हृदयाविध इति हृद-य—विधः। चित्। शतम्। ते। राजन्। भिषजः। सहस्रम्। उर्वी। गम्भीरा। सुमतिरिति सु—मतिः। ते। अस्तु। बाधस्व। द्वेषः। निर्ऋतिमिति निः—ऋतिम्। पराचैः। कृतम्। चित्। एनः। प्रेति। मुमुग्धि। अस्मत्। अभिष्ठित इत्यभि—स्थितः। वरुणस्य। पाशः। अग्नेः। अनीकम्। अपः। एति। विवेश। अपाम्। नपात्। प्रतिरक्षन्निति प्रति—रक्षन्। असुर्यम्। दमेदम इति दमे—दमे। (१) समिधमिति सम्—इधम्। यक्षि। अग्ने। प्रतीति। ते। जिह्वा। घृतम्। उदिति। चरण्येत्। समुद्रे। ते। हृदयम्। अप्स्वित्यप्—सु। अन्तः। समिति। त्वा। विशन्तु। ओषधीः। उत। आपः। यज्ञस्य। त्वा। यज्ञपत इति यज्ञ—पते। हविर्भिरिति हविः—भिः। सूक्तवाक इति सूक्त—वाके। नमोवाक इति नमः—वाके। विधेम। अवभृथेत्यव—भृथ। निचङ्कुणेति नि—चङ्कुण। निचेरुरिति नि—चेरुः। असि। निचङ्कुणेति नि—चङ्कुण। अवेति।

देवैः । देवकृतमिति देव—कृतम् । एनः । अयाट् । अवेति । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्य—कृतम् । उरोः । एति । नः । देव । रिषः । पाहि । सुमित्रा इति सु—मित्राः । नः । आपः । ओषधयः । (२) सन्तु । दुर्मित्रा इति दुः—मित्राः । तस्मै । भूयासुः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । वः । सुप्रीतमिति सु—प्रीतम् । सुभृतमिति सु—भृतम् । अकर्म । देवेषु । नः । सुकृत इति सु—कृतः । ब्रूतात् । प्रतियुत इति प्रति—युतः । वरुणस्य । पाशः । प्रत्यस्त इति प्रति—अस्तः । वरुणस्य । पाशः । एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति सम्—इत् । असि । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । अपः । अन्विति । अचारिषम् । रसेन । समिति । असृक्ष्महि । पयस्वान् । अग्ने । एति । अगमम् । तम् । मा । समिति । सृज । वर्चसा (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४५ ॥

(अवभृथाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः।)

अष्टात्रिंशेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः। एकोनचत्वारिंशेऽनुवाकेऽवभृथो वर्ण्यते।

कल्पः—"उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति चात्वालाद्वा" इति।

पाठस्तु—

उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
मन्वेतवा उ। अपदे पादा प्रतिधात-
वेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्॥, इति॥

उशब्दोऽवधारणे। वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्यान्वेतवै, अनुक्रमेण गन्तुमपदे निरालम्बेऽन्तरिक्ष उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्माच्चकार तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तुं मार्गमकः करोतु। उतापि च यः शत्रुरपवक्ता निन्दको यश्च हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, चिच्छब्दः समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः॥

कल्पः—"शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति" इति।

पाठस्तु—

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा
सुमतिष्टे अस्तु। बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं
पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥, इति॥

हे राजन्वरुण तव शतसहस्रसंख्याका भिषजोऽस्मदुपद्रवनिवारकाः सन्ति[1]। तस्मादस्मासु तव सुमतिरनुग्रहबुद्धिरस्तु। कीदृशी[2]। उर्वी विपुला सार्वकालिकीत्यर्थः। गम्भीराऽऽदरयुक्तेत्यर्थः। द्वेषो द्वेषिणो बाधस्व। निर्ऋतिं यज्ञविघातिनीं पराचैः[3] कुरु तिरस्कुर्वित्यर्थः। अस्माभिः कृतमपि पापमस्मत्तः प्रमोचय॥

अभिष्ठितो वरुणस्य पाशः—

कल्पः—"अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभिति[4]ष्ठन्ते(ति)[5]" इति।

१ ख. °न्ति। अस्मा°। २ ख. °की। ग°। ३ ख. °राचैस्तिर°। ४ ख. °मधिति°। ५ क. °ष्ठन्ति" इ°।

जलमध्यवर्ती[1] सूक्ष्मतन्त्वाकारो बन्धनहेतुर्जीवविशेषो वरुणस्य पाशः। सोऽयमभिष्ठितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः॥

कल्पः—"अग्नेरनीकमप आ विवेशेति स्रुच्यमाघारयति" इति।

पाठस्तु—

अग्नेरनीकमप आ विवेश। अपां नपात्प्र-
तिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने।
प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्॥, इति॥

अग्नेरनीकं मुखमप्सु प्रविष्टम्। हेऽपां नपादेतन्नामकाग्ने दमेदमे तत्तद्गृहेऽसुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन्समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि संगतं कुरु। ते तव जिह्वा घृतं प्रत्युच्चरण्येदुद्युक्ता भवतु॥

उरुꣳ हि राजेत्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुः प्राचीनमनुष्ठानं विधत्ते—

"अवभृथयजूꣳषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरव यजते" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति।

अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकसमीपं जिगमिषुरायुर्दा इत्यादीनि[2] यजूंषि जुहुयात्। तथा च सूत्रम्—"आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादवभृथ निचङ्कुणेति च, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आयने विद्रवणे, उद्याने यत्परायणे, आवर्तने विवर्तने, यो[3] गोपायति तꣳ हुवे" इति। इतः पूर्वमेकस्मिन्संवत्सरे यत्कृतं पापं तदेव तैरवयजते विनाशयति॥

अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—

"अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति।

अपां प्राप्त्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षाद्व्यवधानेनैवावयजते पूजयति[4]॥

प्रस्तोतुः साम्ना[5]ऽनुयानं विधत्ते—

"वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै" [सं०का० ६ प्र०६ अ० ३] इति[6]।

त्रित्वसंख्यां[7] विधत्ते—

१ ख. °वर्तिसू°। २ ख. °त्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहु°। ३ ख. °तैर्होमैर°। ४ ख. °ति। गमनकाले प्र°। ५ ख. सामगानं। ६ ख. °ति। गीयमानेन साम्ना सह गच्छेयुरिति शेषः। साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य भागस्य त्रिरावृत्तिं त्रि°। ७ ख. °ख्यां च वि°।

(अवभृथाभिधानम्)

"त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाꣳस्यप हन्ति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—

"पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै" [सं० का० ६ प्र०६ अ० ३] इति।

रक्षस्वी सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः। अत्र सूत्रम्—"सर्वे सपत्नीकास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम्" इति ॥

मन्त्रोक्तो मार्गविस्तारः पादप्रतिष्ठार्थ इत्याह—

"उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

भिषक्शब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—

"शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोति" [सं०का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत इत्याह—

"अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

अप्सु बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि जुहुयादिति विधत्ते—

"बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

"अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः" इति श्रुतेरग्नियुक्तत्वम्। अत्र सूत्रम्—"तृणं प्रहृत्य स्रौवमाघारयति। यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात्" इति।

चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—

"अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

यद्यप्यत्राऽऽज्यभागौ चोदकादेव प्राप्तौ तथाऽपि मन्त्रविशेषमभिप्रेत्य पुनर्विधत्ते—

"आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति।

---

१ ख. °ति। ऋत्विग्यजमानानां स°। २ ख. वाऽपरो तृ°। ३ घ. ङ. परा। ४ क. घ. तृणाग्निः।

आज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वमन्यत्र श्रुतम्—" चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ " इति । प्रकृतावग्निर्वृत्राणीत्यादिके पुरोनुवाक्ये । इह तु अप्स्वग्ने सधिष्टवेत्यादिके । तथा च सूत्रम्—" अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति अप्स्वग्न इत्येषाऽप्सु मे सोमो अब्रवीत् " इति ॥

प्रधानदेवतां विधत्ते—

" वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

स्विष्टकृद्देवतां विधत्ते—

" अग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः ॥

चोदकप्राप्तेषु त्रिष्वनूयाजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निषेधति—

"अपबर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति—

" चतुरः प्रयाजान्यजति द्वावनूयाजौ षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः । सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः । सूक्तवाके नमोवाके विधेम—

बौधायनः—" अथाप्सु स्रुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्यथैनामद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्यप्स्वेवापो जुहोति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके नमोवाके विधेमेति " इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—" ऋजीषस्य स्रुचं पूरयित्वाऽप्सूपमारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति ततो यो बिन्दुरुपप्लवते तमुपस्पृशेत् " इति ।

हे जुहु ते हृदयं बिलं समुद्रसमास्वप्स्वन्तर्मध्ये प्रतितिष्ठतु । ऋजीषरूपा ओषधयस्त्वां सम्यक्प्रविशन्तु । अपि चाऽऽपो विशन्तु । अथ वा वरुणं संबोध्य व्याख्येयम् । " इदं द्यावापृथिवी " इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।

---

१ ख. 'रुत्प्लव' ।

"नमो वाचे या चोदिता" इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः। हे यज्ञपते यजमान त्वदीयैर्हविर्भिर्देवताः संतर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तफले विधेम स्थापयामः॥

अवभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि—

बौधायनः—"अथैतमवभृथं [1]संकिरन्ति यत्किंच सोमलिप्तं भवत्यवभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहीति" इति॥

आपस्तम्बस्तु—आयुर्दा अग्ने नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इत्येताभ्यां मन्त्रा[2]भ्यां सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान्। तच्च पूर्वमुदाहृतम्। हेऽवभृ[3]थाभिमानिन्वरुण *निचङ्कुण राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि। निचेरुरसि अस्मद्रक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि। हे निचङ्कुणास्माभिर्देवेषु कृतमेनोऽपराधं तैर्देवैः सह त्वमवायाड्विनाशय। मर्त्येषु ऋत्विक्षु कृतं तत्तैर्मर्त्यैः सहावायाड्विनाशय। हे देवोरोरधिकाद्रिषो देवमर्त्यकृतहिंसनान्नोऽस्माना समन्तात्पाहि॥

पाठक्रममनादृत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—

"अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति।

निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति। धातूनामनेकार्थत्वाद्यथोचितं व्याख्येयम्॥

वरुणसंबोधनपक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—

"समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः" [सं० का०६प्र०६ अ० ३] इति॥

संशब्देन यजमानस्याद्भिरोषधीभिश्च समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

"सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्याहाद्भिरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्चं दधाति"[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति॥

---

* विभक्तिलोपश्छान्दसो ज्ञेयः।

---

१ ख. संप्रकि । २ क. घ. ङ. भ्यां हो । ३ ख. भृथकर्माभि ।

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः—

बौधायनः—" अथाञ्जलिनाऽप उपसंगृह्य सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति " इति ।

आपस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—" सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य" इति ।

स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥

कल्पः—" देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य " इति ।

पाठस्तु—

देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतꣳ सुभृ-
तमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्, इति ॥

हे आपो देव्य एष वरुणो युष्माकं गर्भवदन्तरवस्थितोऽतो वो युष्माकं परितोषाय तं वरुणं हविषा सुप्रीतं सुभृतं सुष्ठु पुष्टं चाकर्म वयं कृतवन्तः । स वरुणो नोऽस्मान्सुकृतः सम्यगनुष्ठातॄन्ब्रवीतु ॥

स्पष्टार्थत्वात्सुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य स्पष्टार्थतामाह—
" देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवैतत् " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

ऋजीषस्याप्सु प्रहारेणोद्गतानां बिन्दूनां भक्षणाभक्षणयोर्दोषसद्भावात्तत्परिहारायोपस्पर्शं विधत्ते—

" पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां भक्षयेत्पशुमान्त्स्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान्भवति नैनं वरुणो गृह्णाति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सोमस्य पशुप्राप्तिसाधनत्वात्पशुत्वम् । भिद्यन्त इति भिन्दवो जलकणाः । वरुणग्रहणं नाम महोदराख्यरोगोत्पत्तिः ॥

प्रतियुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः—

कल्पः—" अथापामन्तं प्रतियौति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति " इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वरुणस्य पाशः प्रतियुतः पृथक्कृतः । प्रत्यस्तो विनाशितः ॥

मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलतीत्याह—

" प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ॥

जलान्निर्गत्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयजनदेशे गन्तव्यमिति विधत्ते—

" अप्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्यै " [सं०का०६प्र०६अ०३] इति ।

अन्तर्हितिरदर्शनम् ॥

कल्पः—" एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते " इति ।

पाठस्तु—

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि
तेजो मयि धेह्यपो अन्वचारिषꣳ रसेन
समसृक्ष्महि । पयस्वाꣳ अग्न आऽ-
गमं तं मा सꣳ सृज वर्चसा॥, इति ॥

हे समिदेधोऽसि[1] वृद्धिहेतुरसि । अतो वयमेधिषीमहि अभिवृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः । तेजः कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहि स्थापयेति तृतीयः । एतैस्तिस्रः समिध आदध्यात् । अपोऽनु जलमनुप्राप्याचारिषमवभृथकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फलेन समसृक्ष्महि संगतोऽस्मि। हेऽग्ने पयस्वान्क्षीरादिसमृद्धियुक्त आगममिहाऽऽगतोऽस्मि। तं मा वर्चसा बलेन संयोजय ॥

समिदाधानेन वह्निः पूज्यत इत्याह—

" एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

नमस्यन्तः पूजयन्तः ॥

मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह—

" तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ॥

---

१ ख. °मित्त्वमेधोऽभिवृ° ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवभृथं प्रति ।
शतं दृष्ट्वा जले जप्यमभ्याक्रामति तज्जलम् ॥ १ ॥
अग्नेः स्रुचाऽऽघारयेत्तु समृजीषं जलं क्षिपेत् ।
अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥
देवीरित्यभिमन्त्र्याथ प्रत्युद्गच्छति तज्जलात् ।
एधः समित्तेज एतैर्होम आहवनीयके ॥
अपो अग्नेरुपस्थानमिति मन्त्रास्त्रयोदश ॥ ३ ॥ " इति ॥

यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समाप्तं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकास्ते त्वत्रैव विव्रियन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी पश्वेकादशिनी पात्नीवतः पशुः सौम्यचर्वादिरतिग्राह्योऽदाभ्योऽꣳशुः षोडशी चेति । तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपैकादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—" एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविꣳशिन्यश्वमेधस्य[1] " इति ।

अग्निष्टोमे[2] यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—" क्रतुपशव ऐकादशिनाश्च[3] वि[4]कल्पन्ते " इति ।

तत्रैकादशिनपश्वर्था यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—

" स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रꣳ संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

भूमेरुपरितनममेध्यमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिरेकयूपपक्षे पदै[5]र्विमिता । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—" त्रिꣳशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची " इत्यादि । एकादशिनीपक्षे त्ववकाशस्य पर्याप्तये रथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रम्—" यत्प्राग्वेदिसंमानात्तत्कृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपराꣳ रज्जुं मीत्वा " इति । उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपावटदेशा विवक्षिताः । द्वयोर्द्वयोरवटदेशयोर्मध्यदेशो रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणांसमारभ्योत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरूपेणावस्थितेष्वेकादशस्ववटेषु यूपानुच्छ्रयेत् । यूपमिति

१ ख. °स्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै " इ° । २ क. ग. घ. ङ. °मे स° । ३ ग. घ. ङ. °श्च समं वि° । ४ ख. °कल्प्यन्ते । ५ ख. °विमातव्या । त° ।

जातावेकवचनम्। स्फ्यरथाक्षयूपास्त्रयो वज्रस्य भागाः। तथा चाऽऽम्नातम्—"इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्" इति। तेषां त्रयाणामत्र मेलनाद्वज्रस्त्रिवृत्संपद्यते। स्तृत्यै हिंसायै॥

यूपावटस्यार्धं वेद्यामर्धं बहिश्चेत्येवं तद्देशं विधत्ते—

"यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद्यद्बहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै" [सं० का० ६ प्र० ६अ० ४] इति।

अन्तः समीपदेशः। वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं तत्संधावुच्छ्रयेत्॥

उच्छ्रये कांश्चित्काम्यान्विशेषान्विधत्ते—

"उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य रशनसंमितां मनुष्यलोककामस्य चषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान्प्रतिष्ठाकामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्त्समान्पशुकामस्य" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति।

तक्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरेकादशिनी संमिता सदृशी। एकस्योपरस्य यावानायामस्तावानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः। रशनादेशस्थौल्येन समाना रशनसंमिता। चषालविस्तारेण समाना चषालसंमिता। अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—"आयामत उपराणि समानि स्युस्तिर्यक्तो मध्यानि रशनाश्च प्रथिम्नश्चषालानि" इति। सर्वानुपररशनादेशचषालविस्तारान्। एकादशसु षष्ठो मध्यमस्तत्पार्श्ववर्तिनौ द्वौ तेषां त्रयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम्। तथा च सति पशुप्राप्तिः॥

तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—

"एतान्वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति" [सं० का० ६ प्र०६ अ० ४] इति॥

एतान्समाननु यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति॥

त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टास्वन्योन्यस्पर्शं विधत्ते—

"व्यतिषजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिषजति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति॥

यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं विधत्ते-

"यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्ध्यं वर्षिष्ठमथ ह्रसीयाꣳसमेषा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजक्प्र मीयते दक्षिणार्ध्यं

वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ ह्रसीयाꣳसमाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नश्मशानं विवक्षितम् । गर्तवन्मीयन्ते यूपा अस्यामेकादशिन्यामिति गर्तमित्तादृशीमुच्छ्रयेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमो यूपस्तस्मादुत्तरार्धे स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठमत्युन्नतम् । दक्षिणार्धे स्थितं पञ्चकं ह्रसीयांसं ह्रस्वम् । ईदृश्येकादशिनी गर्तमित्तस्यामुच्छ्रितायां तदानीमेव म्रियते । स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्यात् । आक्रम्यत आरुह्यते स्वर्गोऽनेन सेतुनेत्याक्रमणः ॥

लौकिकदृष्टान्तेन रशनाद्वयं विधत्ते—

" यदेकस्मिन्यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाꣳ रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अत्र सूत्रम्—" अग्निष्ठं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीय " इति ॥

रशनाद्वयस्यान्तयोर्मेलनं प्रवेष्टनं च कामनाभेदेन विधत्ते—

" यं कामयेत स्त्र्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत्स्त्र्येवास्य जायते यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्पुमानेवास्य जायते " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तयोः समीप उपान्ते । अन्तेन सहितमान्तं रशनाद्वयभागम् ॥

एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यूपं विधत्ते—

" असुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्दक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ॥

पुरा कदाचिदसुरा देवान्स्ववशान्कृत्वाऽग्निष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे समानयन् । तानसुरान्देवा उपशयेनैकादशिनीसमीपे शयानेन यूपेनापानुदन्त । समीपशयनादुपशयनाम संपन्नम् । उपशय उपशेते शयानत्वेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—" उपशयं द्वाभ्यां[3] परिवीयाग्रेण दक्षिणं यूपं[4] निदधाति " इति ॥

द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते—

" सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमार्च्छेद्यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

---

१ क. ग. घ. ङ. °को म° । २ क. घ. ङ. °ष्ठायागाद्द° । ३ ख. °भ्यां रशनाभ्यां प° । ४ ख. °पं प्राञ्चं नि° ।

अग्निष्ठादय एकादश यूपा वक्ष्यमाणैराग्नेयादिपशुभिरुपेताः । उपशये तु पश्वन्तराभावाद्यजमानस्याऽऽर्तिप्राप्तिर्द्वेष्यं निर्दिश्य तद्वारयेत् ॥

द्वेष्याभावे मूषकं निर्दिशेदिति विधत्ते—

" यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ॥

विहितामेकादशिनीं प्रशंसति—

" प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्यार्ध्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽन्नाद्यमवारुन्ध यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवैनां तेन " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ॥

दशयूपानां विराड्रूपत्वेन धेनुत्वादेकादशो यूपः स्तनो भवति ॥

पात्नीवताख्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते—

" वज्रो वा एषा सं मीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं यज्ञꣳ संमर्दितोर्यत्पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

सैकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुमीश्वरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तब्धिः । सयो बन्धः । षिञ्बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् । सयत्वाय दृढत्वायेत्यर्थः ॥

यूपैकादशिनी निरूपिता । अथ पश्वेकादशिनीं विधत्ते—

" प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयाद्रिक्तोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासेनापि । पश्वेकादशिन्या तत्समाधानम् । ते च पशुविशेषा देवतासहिता अश्वमेधप्रकरणे समाम्नाताः—" आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः सꣳहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेत्वः " इति । कृष्णग्रीवत्वादिभिर्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः । मेषी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते ॥

तानेतानत्र पशून्विशेषेण प्रशंसन्विशेषविधिमुन्नयति—

"प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनꣳ सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणः" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति।

प्रवापयति बीजं स्वतः संपादयति। आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनीकरणम्। सौम्येन योषिति रेतोधारणम्। पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः। बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम्। वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देवतानुग्रहः। ऐन्द्रेणेन्द्रियपाटवम्। मारुतेन जनपदप्राप्तिः। ऐन्द्राग्नेन पुष्टिर्बलं च। सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम्। वारुणेनोपद्रवराहित्यम्॥

अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथाऽपि तं क्रममनूद्य प्रशंसति—

"मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड्वै मरुतो विशमेवास्मा अनु बध्नाति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति।

वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम्। तेन मध्यम एव वयसि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति। विश्वे देवा अन्नाभिमानिनः। वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात्तत्संबद्धमन्नमत्तुं पुरस्तादेव स्थापयति। तच्चान्नं पुरस्तान्मुखेनाद्यते। मारुतस्यैन्द्रमनु वर्तमानत्वान्मरुद्रूपा ग्रामनिवासिप्रजा अस्य यजमानस्यानुकूलाः करोति॥

कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यासं विधत्ते—

"यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्विति त्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति" [सं० [१] का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति।

अवगतः प्राप्तैश्वर्यः। अपरुध्यतामैश्वर्यात्क्लिश्यताम्। अयमेकः कामः। एतद्विपर्ययोऽन्यः कामः। तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारुणयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात्॥

१ ख. °र्यान्द्रस्य°।

(पात्नीवतपश्वभिधानम्)

प्रजानां व्याकुलीभावं चेत्कामयेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसांकर्यं विधत्ते—

" यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून्व्यतिषजेत्प्रजा एव मोहयति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ॥

उदक्प्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्क्तेर्दक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्भं विधत्ते—

" यदभिवाहतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद्दक्षिणत उदञ्चमा लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अपामभिवाहस्तत्प्रवाहस्थानभूतो निम्नो देशः। तत्रावस्थित उत्तरयूपे वारुणालम्भेन प्रजानां वरुणग्रह[1]रूपो रोगः स्यात्। दक्षिणयूपे पशोरुदङ्मुखत्वेनाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्योन्नतदेशवर्तित्वेनापामपवाहतः प्रवाहस्थानाभावादित्यर्थः। अत्र सूत्रम्—" आग्नेयं कृष्णग्रीवमाग्निष्ठ उपाकरोति उत्तरे सारस्वतीं मेषीं दक्षिणे सौम्यं बभ्रुमेवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशूनुपाकरोति वारुणमन्ततो दक्षिणत उदञ्चम् " इति ॥

पश्वेकादशिनी निरूपिता। अथ पात्नीवतपशुं विधत्ते—

" इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत्तां पर्यग्निकृतामुदसृजत्तया मनुरार्ध्नोद्यत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति यामेव मनुर्ऋद्धिमार्ध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति।

अत्र पत्नीशब्देन पात्नीवतसंज्ञके यूप उपाकृतस्त्वष्टृदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते। शाखान्तरे तथा विधानात् । पश्वेकादशिनीगतपत्नीसंयाजानन्तरभावित्वादस्य यूपस्य पात्नीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—" जाघनीभिश्च पत्नीः[2] संयाजयन्ति अनूबन्ध्यावपायां हुतायामग्रेण शालामुखीयं पात्नीवतं मिनोति यथाऽधोनाभिमनवस्तीर्णे चषालं तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं[3] पशुमुपाकृत्य पर्यग्निकृतमुत्सृज्याऽऽज्येन शेषं[4] संस्थापयेत्, यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्व आज्यस्यावद्येत्पशुधर्माऽऽज्यं भवति शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायते " इति । तस्मादिन्द्रः पात्नीवतयूपे नियुक्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयम् ॥

पर्यग्निकृते पशावुत्सृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समाप्तिं विधत्ते—

" यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु

---

१ ख. °हणरू° । २ क. °नोतीलधो° । ३ घ. ङ. पिशङ्गं । ४ ख. शेषं समाप° ।

परा भवति यदाज्येन पात्नीवतꣳ सꣳस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति।

अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ॥

[1]अस्य पशोः कालं विधत्ते—

"इष्टं वपया भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्ह्येवास्य यामः" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति।

वशा वन्ध्या, सा चानूबन्ध्येत्यनेन नाम्नोच्यते। तदीयवपाहोमादूर्ध्वं हृदयाद्यङ्गहोमात्प्रागेतस्य पात्नीवतपशोः कालः। स च तीर्थमुचितं स्थानम्। किं चैतस्मिन्कालेऽनूबन्ध्याख्यस्य पशोर्याम उपरमः समाप्तिर्भवति। तस्य चान्तिमपशुत्वात्समाप्तेः प्रागेव पात्नीवतप्रचारो युक्तः ॥

देवतां विधत्ते—

"त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति।

विकरोति विविधानि करो[2]ति ॥

पात्नीवतपशुर्निरूपितः। अथ सौम्यं चरुं विधत्ते—

"घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तत्" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति।

सोमस्याभिषवो वधस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौम्यश्चरुः कर्तव्यः। मृतं दीक्षितमनु स्तीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्गौः। दीक्षितशवस्यावयवेषु हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत्। तदर्थं काचिद्गौर्हन्यते ॥

चरोर्होमस्थानं विधत्ते—

"यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां दिक्स्वायामेव दिशि पितॄन्निरवदयते." [सं० का० ६ प्र०६ अ० ७] इति ॥

वह्नेरुत्तरार्धमध्यदेशयोर्देवाहुतिस्थानत्वात्तत्र पित्र्ये होमे देवताभिः सह पितृणां समदं कलहं कुर्यात्। अतो निरवदयते देवदेशान्निष्कृष्य पितॄन्यजते ॥

१ ख. अत्र। २ ख. °रोतीत्यर्थः। पात्नीवतपशोस्त्वाष्ट्रत्वे सति तमेव यजमानं त्वष्टा वृषाणं रेतः सिञ्चन्यजमानस्य पत्नीष्वपि संयोजयति। स चास्मै यजमानार्थं रूपाणि विकरोति विविधानि करोतीति। इति पा°।

(सौम्यचर्वाद्यभिधानम्)

चरुशेषस्य दानं विधत्ते—

"उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति।

सामैव सौम्यचरोरभिमानिदेवता। तथा सति सामवेदसंबन्धि यदङ्गमुद्गातार इत्थं छम्बट्कुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरुः प्रतीकारः॥

तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरावुद्गातृभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—

"अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति।

सौम्यचरोः शुद्धिहेतुत्वात्तत्प्रेक्षणेनोद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति। अत्र सूत्रम्—"आज्येन चरुमभिपूर्योद्गातृभ्यो हरन्ति तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते" इति॥

आज्यस्यापर्याप्तौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते—

"य आत्मानं न परिपश्येदितासुः स्यादभिदर्दिं कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते" [सं०का० ६प्र०६अ०७] इति।

इतासुर्गतप्राणः। अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिंश्चरावित्यभिदर्दिः॥

काम्येऽवेक्षणे मन्त्रविशेषं विधत्ते—

"यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम्। राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवति" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति।

गतमना अव्यवस्थितचित्तः। उद्गातॄणां मध्ये गतमना यन्मे मन इत्यादिमन्त्रेणावेक्षेत। मदीयं मनो यदि मत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं तदिदानीं निष्क्रान्तस्य सोमस्य राज्ञः प्रसादाद्वयं तन्मनोऽस्मास्वेव धारयामः। मन्त्रसामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति॥

अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वामित्यनयर्चा घृतयागं विधत्ते—

"अप वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्याग्नावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधार" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति॥

ईजानादिष्टवतो यजमानादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽपक्रामति तत्समाधानायाऽऽग्नावैष्णवमन्त्रयागः॥

तत्र नीचध्वानं विधत्ते—

"उपांशु यजति मिथुनत्वाय" [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति।

सौम्यचरुगतेनोच्चध्वनिना सहोपांशुध्वनेर्मिथुनत्वम् ॥

अनूबन्ध्यां विधत्ते—

" ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क्व तर्हि यज्ञः क्व यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टꣳ शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य यदङ्गं सम्यगिष्टं तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति । दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तद्दुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मिश्रयति । तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशितत्वाद्यज्ञः क्वावतिष्ठेत । यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्भेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वान्निष्फलस्वरूपामार्तिं यजमानो न प्राप्नोति । अत्र सूत्रम्—" मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत " इति ॥

तामनूबन्ध्यां प्रशंसति—

"यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्यमन्ववास्यति शान्त्यै " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सर्वसस्योपेता भूमिरुर्वरा तस्यां कृष्टायां कर्षणमनु तत्र मत्यं क्षिपन्ति । शक्त्याधानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्यं, मतमभिमतं फलमर्हतीति मत्यम् । तद्वदृक्सामाभ्यां कर्षणवद्योग्यतामापादितस्य यज्ञस्य वशालम्भेन मत्यप्रक्षेपवत्फलजननशक्तिर्भवति । तेन चाशक्तिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ॥

पुनरपि वशां प्रशंसति—

" यातयामानि वा एतस्य छन्दाꣳसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दाꣳस्येव पुनरा प्रीणात्ययातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं दधाति " [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं कृतवान् । एतस्य च्छन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । वशा तु च्छन्दसां सारः । वषट्कारदेवतया गायत्रीदेवतायाः शिरसि च्छिन्ने पतितेन रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समाम्नातम् । अतो वशालम्भेन

नया द्वंद्वसंपादनमात्रमेवाऽऽम्नातम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाऽध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहꣳ संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहꣳ संजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान्पराऽभावयन्न्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान्परा भावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुप सादयेद्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म (२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभि-

(हविःसादनविधिः)

रेवोपसादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीꣳष्या सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽसादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४) आशीर्गच्छति यान्कामयेत यजमानान्त्समावत्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्त्समावती

यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः परि गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) मनसा मा भूतेनाऽऽ विशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते (६) ॥

(तेनैष ब्रह्म राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्य९ षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । इति । आह । ध्रुवान् । एव । एनान् । कुरुते । उग्रः । असि । उग्रः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । इति । आह । अप्रतिवादिन इत्यप्रति—वादिनः । एव । एनान् । कुरुते । अभिभूरित्यभि—भूः । असि । अभिभूरित्यभि—भूः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । इति । आह । यः । एव । एनम् ।

प्रत्युत्पिपीत इति प्रति—उत्पिपीते। तम्। उपेति।
अस्यते। युनज्मि। त्वा। ब्रह्मणा। दैव्येन। इति।
आह। एषः। वै। अग्नेः। योगः। तेन। (१)
एव। एनम्। युनक्ति। यज्ञस्य। वै। समृद्धेनेति
सम्—ऋद्धेन। देवाः। सुवर्गमिति सुवः—गम्।
लोकम्। आयन्। यज्ञस्य। व्यृद्धेनेति वि—ऋद्धेन।
असुरान्। परेति। अभावयन्। यत्। मे। अग्ने।
अस्य। यज्ञस्य। रिष्यात्। इति। आह। यज्ञस्य।
एव। तत्। समृद्धेनेति सम्—ऋद्धेन। यजमानः।
सुवर्गमिति सुवः—गम्। लोकम्। एति। यज्ञस्य।
व्यृद्धेनेति वि—ऋद्धेन। भ्रातृव्यान्। परेति। भाव-
यति। अग्निहोत्रमित्यग्नि—होत्रम्। एताभिः। व्या-
हृतीभिरिति व्याहृति—भिः। उपेति। सादयेत्।
यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम्। वै। अग्निहोत्रमित्य-
ग्नि—होत्रम्। ब्रह्म। एताः। व्याहृतय इति वि—
आहृतयः। यज्ञमुख इति यज्ञ—मुखे। एव। ब्रह्म।
(२) कुरुते। संवत्सर इति सं—वत्सरे। पर्या-
गत इति परि—आगते। एताभिः। एव। उपेति।
सादयेत्। ब्रह्मणा। एव। उभयतः। संवत्सर-
मिति सं—वत्सरम्। परीति। गृह्णाति। दर्शपूर्ण-

मासाविति दर्श—पूर्णमासौ । चातुर्मास्यानीति चातुः—मास्यानि । आलभमान इत्या—लभमानः । एताभिः । व्याहृतीभिरिति व्याहृति—भिः । हवींषि । एति । सादयेत् । यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । वै । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । चातुर्मास्यानीति चातुः—मास्यानि । ब्रह्म । एताः । व्याहृतय इति वि—आहृतयः । यज्ञमुख इति यज्ञ—मुखे । एव । ब्रह्म । कुरुते । संवत्सर इति सं—वत्सरे । पर्यागत इति परि—आगते । एताभिः । एव । एति । सादयेत् । ब्रह्मणा । एव । उभयतः । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । परीति । गृह्णाति । यत् । वै । यज्ञस्य । साम्ना । क्रियते । राष्ट्रम् । (३) यज्ञस्य । आशीरित्या—शीः । गच्छति । यत् । ऋचा । विशम् । यज्ञस्य । आशीरित्या—शीः । गच्छति । अथ । ब्राह्मणः । अनाशीर्केण । यज्ञेन । यजते । सामिधेनीरिति साम्—इधनीः । अनुवक्ष्यन्नित्यनु—वक्ष्यन् । एताः । व्याहृतीरिति वि—आहृतीः । पुरस्तात् । दध्यात् । ब्रह्म । एव । प्रतिपदमिति प्रति—पदम् । कुरुते । तथा । ब्राह्मणः ।

साशीर्केणेति स—आशीर्केण। यज्ञेन। यजते। यम्। कामयेत। यजमानम्। भ्रातृव्यम्। अस्य। यज्ञस्य। आशीरित्या—शीः। गच्छेत्। इति। तस्य। एताः। व्याहृतीरिति वि—आहृतीः। पुरोनुवाक्यायामिति पुरः—अनुवाक्यायाम्। दध्यात्। भ्रातृव्यदेवत्येति भ्रातृव्य—देवत्या। वै। पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्या। भ्रातृव्यम्। एव। अस्य। यज्ञस्य। (४) आशीरित्या—शीः। गच्छति। यान्। कामयेत। यजमानान्। समावती। एनान्। यज्ञस्य। आशीरित्या—शीः। गच्छेत्। इति। तेषाम्। एताः। व्याहृतीरिति वि—आहृतीः। पुरोनुवाक्याया इति पुरः—अनुवाक्यायाः। अर्धर्च इत्यर्ध—ऋचे। एकाम्। दध्यात्। याज्यायै। पुरस्तात्। एकाम्। याज्यायाः। अर्धर्च इत्यर्ध—ऋचे। एकाम्। तथा। एनान्। समावती। यज्ञस्य। आशीरित्या—शीः। गच्छति। यथा। वै। पर्जन्यः। सुवृष्टमिति सु—वृष्टम्। वर्षति। एवम्। यज्ञः। यजमानाय। वर्षति। स्थलया। उदकम्। परिगृह्णन्तीति परि—गृह्णन्ति। आशिषेत्या—शिषा। यज्ञम्। यजमानः। परीति। गृह्णाति।

मनः । असि । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । (५)
मनसा । मा । भूतेन । एति । विश । इति । आह ।
मनः । वै । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । प्राजा-
पत्य इति प्राजा—पत्यः । यज्ञः । मनः । एव ।
यज्ञम् । आत्मन् । धत्ते । वाक् । असि । ऐन्द्री ।
सपत्नक्षयणीति सपत्न—क्षयणी । वाचा । मा ।
इन्द्रियेण । एति । विश । इति । आह । ऐन्द्री ।
वै । वाक् । वाचम् । एव । ऐन्द्रीम् । आत्मन् ।
धत्ते । (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे द्वंद्वसंपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमं तावद्द्वितीयानुवाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमन्त्रानुदाहृत्य व्याचष्टे—

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहꣳ सजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान्कुरुतेऽभिभूरस्यभि भूरहꣳ सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते, इति ।

सजातेषु ध्रुवो भूयासमित्यनेन न केवलं स्वस्यैव ध्रुवत्वं प्रार्थितं, किं

(हविःसादनविधिः)

त्वेनाऽन्ज्ञातीनपि ध्रुवानेव कर्तुं प्रार्थितम्। स्वस्यानुग्रत्वेनाशिक्षिता ज्ञातयः प्रतिवादिनो भवन्ति। अत उग्रत्वप्रार्थनेन तन्निवार्यते। ज्ञातिमध्ये यः कोऽप्येनं यजमानं प्रत्युत्पिपीते प्रतिकूलो भूत्वोत्सादयितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभविता भूयासमित्यनेनोपास्यत उपक्षिपति॥

अग्नियोगमन्त्रमादौ व्याचष्टे—

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्ति, इति।

एष मन्त्रपाठ एवाग्नेर्योगो भवति। त्वामग्निं युनज्मीतिमन्त्रे श्रवणात्॥

आसन्नस्य हविषोऽभिमन्त्रणं व्याचष्टे—

यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान्पराऽभावयन्यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान्परा भावयति, इति।

यज्ञस्य हि द्वावंशौ समृद्धो व्यृद्धश्च। यथाशास्त्रमनुष्ठितः समृद्धः। अतथाभूतो व्यृद्धः। तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः। व्यृद्धोऽसुराणां तिरस्कारहेतुः। अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यात्स्कन्दादिति व्यृद्धमनूद्य तेन हन्मि सपत्नमिति वैरिपराभवः कथ्यते। समृद्धो न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते॥

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते—

अग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुप सादयेत्, इति।

तदेतदुपपादयति—

यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते, इति।

आधानानन्तरमेवानुष्ठेयत्वात्प्राधान्येन सर्वयज्ञेष्वग्निहोत्रस्य मुखत्वम्। व्याहृतयश्च त्रैलोक्यात्मनो विराड्रूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः। अतः प्रशस्ते यज्ञमुखे प्रशस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतित्रयं कृतवान्भवति॥

---

१ क. घ. ङ. च. °पक्षपयति। २ ख. °त्प्राथम्येन।

अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने विदधाति—

संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत्, इति ।

आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं प्रशंसति—

ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति, इति ।

अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—

दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्या सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽसादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परि गृह्णाति, इति ।

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वभावित्वाद्दर्शादेर्मुखत्वम् ॥

अन्यत्रापि व्याहृतीर्विधत्ते—

यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते, इति ।

यज्ञसंबन्धि किंचिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा बहिष्पवमानादि । अन्यत्किंचिदङ्गमृचा क्रियते, यथा याज्यापुरोनुवाक्यादि । तत्र सामसाध्येनाङ्गेन यद्यज्ञफलं तद्राष्ट्रं प्राप्नोति, राष्ट्रे सस्याद्याभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ऋक्साध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्विशं प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आयुरारोग्यादि वर्धत इत्यर्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्यजुर्भिर्विरहितत्वादनाशीर्केण निष्फलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रयुञ्ज्यात् । होत्राऽनुवचनीयाः प्र वो वाजा इत्यादय ऋचः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतीः पठेत् ।

---

१ क. घ. ङ. च. °त्राद्यनु° ।

(हविःसादनविधिः)

तद्देवताब्रह्मरूपं व्याहृतित्रयमेव सामिधेनीनां प्रतिपदं प्रारम्भं कृतवान्भवति। तथा सति यजमानः सफलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति॥

प्रकारान्तरेण विनियोगं हेयतयोपन्यस्यति—

यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति, इति।

यं यजमानं प्रति होता द्वेषादेवं कामयेतास्य यज्ञस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति तस्य यजमानस्य यागे पुरोनुवाक्यायाः प्राग्व्याहृतीः प्रयुञ्जयात्। तदा पुरोनुवाक्याया वैरी देवतेति तत्फलं वैरिगाम्येव भवति॥

प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते—

यान्कामयेत यजमानान्त्समावत्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्त्समावती यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति, इति।

बहुयजमानकानामहीनसत्राणामङ्गभूतेष्टिषु होता यद्येवं कामयेतैनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं सममेव प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां यागे व्याहृतीरेवं दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः। याज्यायाः पुरस्ताद्द्वितीया व्याहृतिः। याज्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति तृतीया व्याहृतिः। तथा सत्येनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति॥

तामेतां प्राप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः परि गृह्णाति, इति।

यथा लोके सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातमन्तरेण सर्वेषु देशेष्वेकरूपं सुवृष्टं सस्यनिष्पत्तिक्षमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्युपेतो यज्ञः सर्वयजमान-

संघाय सुफलं साधारण्येन प्रयच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्थलया कूलेनोदकं परिगृह्णन्ति, तद्वद्यजमानसंघ आशिषा साधारणफलेन युक्तमिमं यज्ञं परिगृह्णाति ॥

स्रौवाघारस्रुव्याघारानुमन्त्रणमन्त्रौ व्याचष्टे—

मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽ विशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते॥, इति ॥

सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजापतिना प्रथमसृष्टत्वान्मनसः प्राजापत्यत्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृब्राह्मणकाण्डे समाम्नायते—"इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽसीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति" इति । बृहदारण्यकेऽप्याम्नातम्—"तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति" इति । प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्युक्तत्वात्प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ मनोयज्ञौ स्वस्मिन्स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वाद्वागैन्द्री । तां च मन्त्रपाठेन स्वात्मनि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशत आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वष-

ट्कार एष वै संप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो
य एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रꣳ-
शते यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठाम् (१)
उदयनं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सꣳस्थां
गच्छत्या श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे
वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठैत-
दुदयनं य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन
सꣳस्थां गच्छति यो वै सूनृतायै दोहं वेद
दुह एवैनां यज्ञो वै सूनृताऽऽश्रावयेत्येवैना-
मह्वदस्तु (२) श्रौषडित्युपावास्राग्यजेत्युद-
नैषीद्ये यजामह इत्युपासदद्वषट्कारेण दोग्-
ध्येष वै सूनृतायै दोहो य एवं वेद दुह एवैनां
देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एता-
मार्द्रां पङ्क्तिमपश्यन्ना श्रावयेति पुरोवातमज-
नयन्नस्तु श्रौषडित्यभ्रꣳ समप्लावयन्यजेति वि-
द्युतम् (३) अजनयन्ये यजामह इति प्राव-
र्षयन्नभ्यस्तनयन्वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो
दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः
प्यायन्ते प्रजापतिं त्वोवेद प्रजापतिस्त्वंवेद
यं प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवत्येष वै छन्दस्यः

प्रजापतिरा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारो य एवं वेद पुण्यो भवति वसन्तम् (४) ऋतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैव (५) अन्नाद्यमात्मन्धत्ते दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमित्याहैतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन्तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्या वा इन्द्रो वृत्रमहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यꣳ स्तृणुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मा-

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

न्यज्ञेनं प्रतिष्ठां गंमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धंत्ते प्रतिं यज्ञेनं तिष्ठति (७) ॥

(प्रतिष्ठामह्वदस्तु विद्युतं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टात्रिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

यः । वै । सप्तदशमितिं सप्त—दशम् । प्रजापंतिमितिं प्रजा—पतिम् । यज्ञम् । अन्वायंत्तमित्यंनु—आयंत्तम् । वेदं । प्रतीतिं । यज्ञेनं । तिष्ठति । न । यज्ञात् । भ्रꣳशते । एतिं । श्रावय । इतिं । चतुंरक्षरमिति चतुः—अक्षरम् । अस्तु । श्रौषट् । इतिं । चतुंरक्षरमिति चतुः—अक्षरम् । यजं । इतिं । द्व्यक्षरमिति द्वि—अक्षरम् । ये । यजांमहे । इतिं । पञ्चांक्षरमिति पञ्च—अक्षरम् । द्व्यक्षर इतिं द्वि—अक्षरः । वषट्कार इतिं वषट्—कारः । एषः । वै । सप्तदश इतिं सप्त—दशः । प्रजापंतिरितिं प्रजा—पतिः । यज्ञम् । अन्वायंत्त इत्यंनु—आयंत्तः । यः । एवम् । वेदं । प्रतीतिं । यज्ञेनं । तिष्ठति । न । यज्ञात् । भ्रꣳशते । यः । वै । यज्ञस्यं । प्रायंणमितिं

प्र—अयनम् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । (१) उदयनमित्युत्—अयनम् । वेद । प्रतिष्ठितेनेति प्रति—स्थितेन । अरिष्टेन । यज्ञेन । सꣳस्थामिति सं—स्थाम् । गच्छति । एति । श्रावय । अस्तु । श्रौषट् । यज । ये । यजामहे । वषट्कार इति वषट्—कारः । एतत् । वै । यज्ञस्य । प्रायणमिति प्र—अयनम् । एषा । प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । एतत् । उदयनमित्युत्—अयनम् । यः । एवम् । वेद । प्रतिष्ठितेनेति प्रति—स्थितेन । अरिष्टेन । यज्ञेन । सꣳस्थामिति सं—स्थाम् । गच्छति । यः । वै । सूनृतायै । दोहम् । वेद । दुहे । एव । एनाम् । यज्ञः । वै । सूनृता । एति । श्रावय । इति । एति । एव । एनाम् । अह्वत् । अस्तु । (२) श्रौषट् । इति । उपावास्रागित्युप—अवास्राक् । यज । इति । उदिति । अनैषीत् । ये । यजामहे । इति । उपेति । असदत् । वषट्कारेणेति वषट्—कारेण । दोग्धि । एषः । वै । सूनृतायै । दोहः । यः । एवम् । वेद । दुहे । एव । एनाम् । देवाः । वै । सत्रम् । आसत । तेषाम् । दिशः । अदस्यन् । ते । एताम् । आर्द्राम् । पङ्क्तिम् । अपश्यन् । एति । श्रावय । इति । पुरो-

वातमिति पुरः—वातम् । अजनयन् । अस्तु । श्रौषट् । इति । अभ्रम् । समिति । अप्लावयन् । यज । इति । विद्युतमिति वि—द्युतम् । (३) अजनयन् । ये । यजामहे । इति । प्रेति । अवर्षयन् । अभीति । अस्तनयन् । वषट्कारेणेति वषट्—कारेण । ततः । वै । तेभ्यः । दिशः । प्रेति । अप्यायन्त । यः । एवम् । वेद । प्रेति । अस्मै । दिशः । प्यायन्ते । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । त्वोवेदेति त्वः—वेद । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । त्वंवेदेति त्वं—वेद । यम् । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वेद । सः । पुण्यः । भवति । एषः । वै । छन्दस्यः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । एति । श्राव-य । अस्तु । श्रौषट् । यज । ये । यजामहे । वषट्कार इति वषट्—कारः । यः । एवम् । वेद । पुण्यः । भवति । वसन्तम् । (४) ऋतूनाम् । प्रीणामि । इति । आह । ऋतवः । वै । प्रयाजा इति प्र—याजाः । ऋतून् । एव । प्रीणाति । ते । अस्मै । प्रीताः । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । कल्पन्ते । कल्पन्ते । अस्मै । ऋतवः । यः । एवम् । वेद । अग्नीषोमयोरित्यग्नी—सोमयोः । अहम् । देवयज्य-

येति देव—यज्यया । चक्षुष्मान् । भूयासम् । इति । आह । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी—सोमाभ्याम् । वै । यज्ञः । चक्षुष्मान् । ताभ्याम् । एव । चक्षुः । आत्मन् । धत्ते । अग्नेः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । अन्नाद इत्यन्न—अदः । भूयासम् । इति । आह । अग्निः । वै । देवानाम् । अन्नाद इत्यन्न—अदः । तेन । एव । (५) अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । आत्मन् । धत्ते । दब्धिः । असि । अदब्धः । भूयासम् । अमुम् । दभेयम् । इति । आह । एतया । वै । दब्ध्या । देवाः । असुरान् । अदभ्नुवन् । तया । एव । भ्रातृव्यम् । दभ्नोति । अग्नीषोमयोरित्यग्नी—सोमयोः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । वृत्रहेति वृत्र—हा । भूयासम् । इति । आह । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी—सोमाभ्याम् । वै । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । ताभ्याम् । एव । भ्रातृव्यम् । स्तृणुते । इन्द्राग्नियोरितीन्द्र—अग्नियोः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । इन्द्रियावी । अन्नाद इत्यन्न—अदः । भूयासम् । इति । आह । इन्द्रियावी । एव । अन्नाद इत्यन्न—अदः । भवति । इन्द्रस्य । (६) अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया ।

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

इन्द्रियावी । भूयासम् । इति । आह । इन्द्रियावी । एव । भवति । महेन्द्रस्येति महा—इन्द्रस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । जेमानम् । महिमानम् । गमेयम् । इति । आह । जेमानम् । एव । महिमानम् । गच्छति । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट—कृतः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमेयम् । इति । आह । आयुः । एव । आत्मन् । धत्ते। प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमे हविःसादनं विहितम् । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः प्राधान्येन विधीयन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते, इति।

अयं मन्त्रसंघः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात्प्रजापतिसृष्टत्वाच्च सप्तदशः प्रजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतस्तद्विद्यजमानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चायं यज्ञान्न भ्रष्टो भवति ॥

मन्त्रानुत्पादयति—

आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति

पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रꣳशते, इति ।

एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वाद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति—" ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्याऽऽश्रावयो-श्रावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्रावयत्यस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्स्फ्यꣳ संमार्गाꣳश्च धारयन्प्रत्याश्रावयति " इति । " अवघ्नन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्यत्यवदायावदाय स्रुवेण प्रस्तरबर्हिः समज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते॑ऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकम् " इति [च] । आश्रावयेत्ययमेव पाठोऽत्रत्यः । ओश्रावयेति श्रावयेति ओमाश्रावयेति च त्रयं शाखान्तरीयम् । हे आग्नीध्र यक्ष्यमाणदेवतां प्रति तुभ्यमिदं दीयत इत्याभिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते सति स आग्नीध्रोऽस्त्वित्यङ्गीकृत्य श्रौषडिति शब्देन श्रावयति । हे देवास्त्व-(युष्म) द्विषयमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतर्यज याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोगमाश्वलायनो होतृकाण्डे दर्शयति—" आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ये यजामह इत्यागूर्वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र" इति । ये वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषितास्ते वयं यजामहे याज्यां पठामः । वषट्कारशब्देन वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः । तं चाऽऽश्वलायन उदाहृत्य दर्शयति—" ये यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु वौ१षळिति वषट्कार इति " इति । हविर्दीयत इति तस्य शब्दस्यार्थः ॥

एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सꣳस्थां गच्छति, इति ।

प्रायणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम् । उदयनं समाप्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादित्रयं वेद तदीयो यज्ञः प्रतिष्ठितः साङ्गोऽरिष्टो वैकल्यरहितस्तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति ॥

मन्त्रमहिमानं वक्ति—

आ श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे

१ ख. ॰षडिति ।

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सꣳस्थां गच्छति, इति।

आद्यो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः। मन्त्रत्रयं प्रतिष्ठा। अन्त्य उदयनम्। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यागशरीरस्यैतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वादवशिष्टानि प्राच्यान्युदीच्यानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्रालंकारस्थानीयानि॥

प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वै सूनृतायै दोहं वेद दुह एवैनाम्, इति।

सूनृता समीचीना वाक्। सम्यक्त्वं च तस्याः सत्यप्रियरूपत्वम्।

अत एव स्मर्यते—

"सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः" इति॥

सा च कामधेनुवत्परितोषहेतुत्वाद्गोत्वेनात्र विवक्षिता। तस्याश्च दोहनप्रकारं यो यजमानो वेद सोऽवश्यमेनां दुग्धे॥

काऽसावत्र सूनृता को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन्मन्त्रमहिमानं वक्ति—

यज्ञो वै सूनृताऽऽश्रावयेत्यैवैनामह्वदस्तु श्रौषडित्युपावास्राग्यजेत्युदनैषीद्ये यजामह इत्युपासदद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सूनृतायै दोहो य एवं वेद दुह एवैनाम्, इति।

लोके हि धोक्ष्यमाणाया गोराभिमुख्याय किमपि भक्ष्यं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाह्वयन्ति। अत एव प्रवर्ग्यब्राह्मणे घर्मदुह आह्वानमेवमाम्नायते— "इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह। एतानि वा अस्यै देवनामानि। देवनामैरेवैनामाह्वयति। असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह। एतानि वा अस्यै मनुष्यनामानि। मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति" इति। तद्वदत्राप्याश्रावयेति मन्त्रपाठेनैवैनां सूनृतामह्वदाह्वयति। अस्तु श्रौषडिति पाठेनोपावास्राग्वत्समुपावसृजति। यजेति पाठेनोदनैषीद्दोहनपात्रमुन्नयति। ये यजामह इति पाठेनोपासदद्दोग्धा प्रत्यासीदति। वौषडिति पाठेन दोग्धि। अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनान्मन्त्राणां तत्तदर्थवाचकत्वं नापेक्षितम्॥

सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति—

देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एता-
मार्द्रां पङ्क्तिमपश्यन्ना श्रावयेति पुरोवातमज-
नयन्नस्तु श्रौषडित्यभ्रꣳ समप्लावयन्यजेति
विद्युतमजनयन्ये यजामह इति प्रावर्षयन्नभ्य-
स्तनयन्वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्रा-
प्यायन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः प्यायन्ते, इति।

सत्रमासीनानां देवानां केनापि वैकल्येन वृष्ट्यभावाद्दिशोऽदस्यन्नानादिग्गतानि सस्यानि शोषणेनोपक्षीणानि। तत्परिहाराय देवा आर्द्रां वृष्टिहेतुभूतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकमपश्यन्। स्पष्टमन्यत् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रस्तौति—

प्रजापतिं त्वोवेद प्रजापतिस्त्वंवेद यं
प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवति, इति।

त्वशब्दः सर्वनामगणे पठित एकशब्दपर्यायः। अत एव संप्रदायविद उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमित्यृचमेवं व्याचक्षते—अप्येकः पश्यन्न पश्यतीति। सप्तदशाक्षररूपमेनं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद। स च प्रजापतिर्ज्ञातारं तमेकं यजमानं वेद जानात्यनुगृह्णाति। यमनुगृह्णाति सोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पुण्यादुत्कृष्टो भवति ॥

तन्महिमानं दर्शयति—

एष वै छन्दस्यः प्रजापतिरा श्राव-
यास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्-
कारो य एवं वेद पुण्यो भवति, इति।

एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्छन्दस्यः, छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन निष्पन्नः। अत एव तृतीयकाण्डे समाम्नायते—"एतद्वै छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारः" इति। य एवं प्रजापतिं छन्दःसारं वेद स उत्कृष्टो भवति। त्वोवेद त्वंवेदेत्यत्रोभयत्रैकपद्यं सांप्रदायिकम् ॥

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—

वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेद, इति ।

ऋतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते । प्रीताश्चास्मै यजमानाय यथापूर्वं कल्पन्तेऽविपर्यासेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृष्ट्यादिलक्षणयुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलम् ॥

आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्ते, इति ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागावित्यस्मिन्ननुवाके यज्ञचक्षुष्ट्वमाज्यभागयोः सम्यक्प्रतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य चक्षुष्मत्त्वं यजमानस्य तत्फलं चोच्यते ॥

आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवान्नाद्यमात्मन्धत्ते, इति ।

अन्नादो बह्वाशी न त्वन्यदेववदल्पाशी ॥

उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमित्याहैतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन्तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोति, इति ।

एतयोपांशुयाजरूपया दब्ध्या वैरिघातिन्या हेत्याऽदभ्नुवन्हिंसितवन्तः[1] ॥

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यꣳ स्तृणुते, इति ।

---

१ ख. °न्तः । अनयैव दब्ध्या भ्रातृव्यं वैरिणं दभ्नोति मारयतीत्यर्थः । पौ°।

वृत्रनामकोऽसुरोऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान्। तौ निःसारयितुमिन्द्रः शीतज्वरसंतापौ वृत्रे प्रयुज्य जञ्जभ्यमानाद्वृत्रात्तौ निःसार्य वृत्रं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टी भविष्यति। स्तृणुते हिनस्ति॥

अमावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूया-
समित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवति, इति॥

सांनाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूया-
समित्याहेन्द्रियाव्येव भवति, इति॥

गतश्रियां राजन्यादीनां सांनाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमे-
यमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छति, इति॥

स्विष्टकृदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽ-
युष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽ-
युरेवाऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति॥, इति॥

अथ मीमांसा।

दशमाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

नाऽऽर्षेयं न च होतारं नानूयाजेष्वितीदृशः।
विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात्॥
अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः।
नेत्यनूयाजधातुस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रत्येवं श्रूयते—"नाऽऽर्षेयं वृणीते। न होतारम्" इति। तथाऽनारभ्यवादे श्रूयते—"आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" इति। तथोक्तम्—"नानूयाजेषु येयजामहं करोति" इति। तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयेते। ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेध-

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रतीतिः। तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्याय विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः—अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः। ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात्का गतिरत्रेति चेदुच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्य शेषो भविष्यति। तथा हि—यदि नेत्ययं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा येयजामहं न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात्। यदि च वृणीत इत्येवाऽऽख्यातप्रत्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत। न चैवं संबध्यते, किं त्वनूयाजपदेन वृञ्धातुना च संबध्यते। तथा सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु येयजामहः कर्तव्यः। वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः।)

इन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः। इन्द्रं॒ नरो॑ ने॒मधि॑ता हव॒न्ते॒ यत्पार्या॑ यु॒नज॑ते॒ धिय॒स्ताः। शूरो॒ नृषा॑ता॒ शव॑सश्चका॒न आ गोम॑ति व्र॒जे भ॑जा॒ त्वं नः॑। इ॒न्द्रि॒याणि॑ शतक्रतो॒ या ते॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑। इन्द्र॒ तानि॑ त॒ आ वृ॑णे। अनु॑ ते दायि म॒ह इ॑न्द्रि॒याय॑ स॒त्रा ते॒ विश्व॒मनु॑ वृत्र-

१ ख. 'क्यस्यांशो भ'।

हत्यै । अनु (१) क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये । आ यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः । आमासु पक्वमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । घर्मं न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः । इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत । गायन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतवुद्वंशमिव येमिरे । अꣳहोमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्ठदाव्ने सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः । अꣳहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्र सम्राजं प्रथममध्वराणाम् (३) अꣳहोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् । अपां नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः । वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माꣳ अभिदा-

म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे " इत्यादयः । यद्यस्मात्कारणात्पार्याश्रितेऽग्नावग्निष्टोमादिपारमर्हन्तो यजमानास्ता धियो युनजते युञ्जते तान्यग्निष्टोमादीन्यनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोभिरनभिभूतो नृषाता मनुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शवसोऽस्मदीयस्य बलस्य चकानस्तर्पको भूत्वा नोऽस्मान्गोमति बहुगवादिपशुयुक्ते व्रजे संघ आभजाऽऽभिमुख्येन स्थापय ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति " [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं प्रभूतमस्यास्तीतीन्द्रियावान् । क्षीरघृतादिद्वारेणेन्द्रियवृद्धिहेतुत्वात्पशूनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति समुच्चयेऽध्याहर्तव्यः ॥

तस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु
पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ।, इति ।

हे शतक्रतो पञ्चसु जनेषु निषादपञ्चमेषु ब्राह्मणादिवर्णेषु यानि ते तवानुग्रहादिन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते तवानुग्रहादावृणे समन्ताद्गृह्णामि ॥

याज्यामाह—

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते
विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु क्षत्रमनु सहो
यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ।, इति ।

यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र महे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुदायि अनुक्रमेण दीयते। किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रवधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिध्यर्थम् । न केवलं वृत्रवधमनुसृत्य किं तु क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्यभिमानमनुसृत्य, सहोऽनु त्वदीयं बलमनुसृत्य, नृषह्ये वैरिमनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुणानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ॥

---

१ ख. 'कानः सम्यक्प्रकाशको ।

अन्यामिष्टिं विधत्ते—

" इन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति " [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

घर्मवते वेदशास्त्रादिप्रयुक्तब्राह्मतेजोयुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादिरूपेण ब्रह्मवर्चसेन दीप्यत इति ब्रह्मवर्चसस्य घर्मत्वम् ॥

एतस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

आ यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति
स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रु-
त्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः ।, इति ।

वासयन्ति रथस्योपर्यादित्यमिति वासवा आदित्यस्याश्वाः । ते च सप्तसंख्याकाः । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न चैवं सत्येको अश्वो वहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विकल्पस्याङ्गीकृतत्वात् । ते च सप्ताश्वाः स्वारुहो यथाऽऽदित्यपरतन्त्रा अपि स्वयमेवाऽऽरोहन्त इव वर्तन्ते, सुशिक्षितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताश्वा यस्मिन्नादित्य आतिष्ठन्ति[1] अभिवर्तन्ते स आदित्य ऋषिर्हातीन्द्रियज्ञान्येव सर्वदा वेदत्रयोपेतत्वात् । अत एवाऽऽम्नायते—" वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इति । दीर्घश्रुत्तमस्त्रैलोक्यप्रकाशनेन प्रथितकीर्तितमः । ईदृशो घर्मो दीप्यमान आदित्य इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वाभीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिमा किमिव[3] वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

याज्यामाह—

आमासु पक्वमैरय आ सूर्यꣳ रोहयो
दिवि । घर्मं न सामन्तपता सुवृ-
क्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः ।, इति ।

आमासु फलपाकरहितास्वोषधीषु पक्वं सम्यक्पाकयुक्तं फलं हे इन्द्र त्वमैरयो वृष्टिद्वारा संपादितवानसि । सूर्यं विचरन्तं परिवर्तनसामर्थ्यप्रदानेन दिव्यारोहयसि । हेतिभिर्यजमाना जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशरूपं

१ ख. °द्वत्सभासु वे° । २ ख. °न्ति आश्रित्य व° । ३ ख. किमु वक्त° ।

तपत सुष्ठु हुतं कुरुत। किमिव, घर्मं न प्रवर्ग्यमिव, सुष्टुक्तिभिर्हुंकारप्रस्तावादिशोभनभक्तियुक्तैः सामन्सामभिर्घर्मं यथा तपन्ति। गिर्वणसे गीर्भिः स्तुत्यायेन्द्राय गिरः स्तुतिरूपाः प्रयुङ्क्तेति शेषः॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

बुभुक्षुभिरर्थ्यमानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वादन्नस्यार्कत्वम्॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः। इन्द्रं वाणीरनूषत।, इति।

गाथिनः सामगा बृहद्बृहता साम्नेन्द्रमिदिन्द्रमेवानूषतास्तुवन्। ऋच स्तुतावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नोऽर्कशब्द ऋचमाचष्टे। अर्केभिर्ऋग्भिरर्किणो बह्वृचा इन्द्रमस्तुवन्। वाणीरन्या अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन्॥

याज्यामाह—

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतवुद्वꣳशमिव येमिरे।, इति।

हे शतक्रतो गायत्रिणो गायत्रसामयुक्ता उद्गातारस्त्वां गायन्ति। अर्किणो बह्वृचास्त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति। ब्रह्माणस्तदुपलक्षिता अध्वर्यवोऽपि त्वामुद्येमिर उत्थापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः। किमिव, वंशमिव। यथा कुलाचारादिभिः स्वकीयं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत्॥

इष्ट्यन्तरं त्रिहविष्कं विधत्ते—

"इन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येव." [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

तेन घर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्य यजमानस्य शिरः करोति। एवंविधैश्वर्या-

१ ख. °भिर्हिका°। २ च. प्रतीयन्ते। इ°।

दिभिः सभायामुन्नतशिरस्कं करोति। तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्य यजमानस्याऽऽत्मानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति। अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्त एव सन्नदनयोग्ये सम्यगन्ने प्रतितिष्ठति। भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव। अत्र घर्मवतो हविषि " आ यस्मिन् " इत्यादिके याज्यानुवाक्ये। इन्द्रियावतो हविषि " इन्द्रियाणि शतक्रतो " इत्यादिके। अर्कवतो हविषि " इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् " इत्यादिके ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

" इन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अꣳह इन्द्रमेवाꣳहोमुचꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽꣳहसो मुञ्चति " [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

अंहःशब्देनात्र नरकहेतुर्निषिद्धाचरणादिरूपः पाप्मोच्यते। पाप्मनोंऽहसोऽत्यधिकात्पापादित्यर्थः ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अꣳहोमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्ठदाव्ने
सुमतिं गृणानाः। इदमिन्द्र प्रति हव्यं
गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः।, इति।

गृणानाः स्तुवन्तो वयमोषिष्ठदाव्ने ग्रीष्मकाले दावाग्निनाऽत्यन्तदग्धभूप्रदेशेभ्यो वर्षतौ वृष्टिदात्रेंऽहोमुचे पापान्मोचयित्रे मनीषां बुद्धिं प्रभरेम स्वी कुर्मः। कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोषयेमेत्येवमादिशोभनमननोपेताम्। हे इन्द्रेदं त्यज्यमानं हव्यं प्रतिगृहाण। तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥

याज्यामाह—

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा
पार्यादिन्द्रमह्नः। अꣳहसो यत्र पीपर-
द्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते।, इति।

यद्यस्मात्कारणाद्धिषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मां विवेष व्याप्तवती तस्मादहं सुबुद्धिर्जजान जातवानस्मि। अत एव पार्यादह्नः पुरोत्तमान्मरणदिवसात्पुरा त्वां स्तवै, आमरणं स्तवानीत्यर्थः। यत्र यस्यां धिषणायां सत्यामिन्द्रोऽ-

१ ख. °ह्नः पारे भवान्म° । २ क. घ. ङ. च. त्वां तथैवाऽऽम° ।

स्मानंहसः पापात्पीपरदुत्तारितवान्सा धिषणा विवेषेत्यन्वयः। अथवा यत्राऽन्यस्मानंहसः पारयति तस्मात्पार्यादह्वः पुरा स्तवा इत्यन्वयः। यथा लोके नावा नद्यां यान्तं नाविकमुभये कूलद्वयवर्तिनो ह्वन्ते मामुत्तारयेत्याह्वयन्ति तथैवांहसो मुक्तानस्मानुभयकूलप्रभवा आह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र सम्राजं प्रथममध्वराणामꣳहोमुचं वृषभं यज्ञियानाम्। अपां नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः।, इति।

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः प्रकर्षेणेन्द्रं भजतेति शेषः। कीदृशं, सम्राजं सम्यग्दीप्यमानम्। अध्वराणामग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुख्यदेवम्। अंहोमुचं पापान्मोचयितारम्। यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिफलानां वृषभं वर्षितारम्। अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां नपातमविनाशयितारम्। हयन्तमैश्वर्यस्य गमयितारम्। हेऽश्विनावस्मिन्यजमान इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवमोजो बलं च धत्तं स्थापयतम् ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्रवेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधोऽपहन्ति" [सं का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्प्रकर्षेण कम्पयेयुर्भीतिमुत्पादयेयुः। अथ वा राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समियुः संगता भवेयुः, तस्य यजमानस्य रक्षायै वैमृधाय शत्रुविनाशकायेन्द्राय निर्वपेत्। स चेन्द्रोऽस्माद्यजमानान्मृधः शत्रूनपहन्ति ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः। अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माꣳ अभिदासति।, इति।

हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रून्विशेषेण जहि। किं च, पृतन्यतोऽस्मान्घातयितुं सेनामिच्छतः शत्रून्नीचान्यग्भूतान्यच्छोपरतान्कुरु। यश्चान्योऽस्मानभिदासत्युपक्षपयति तमीं तमपि वैरिणमधस्पदमस्मत्पादयोः प्रणतशिरस्कं कृधि कुरु ॥

---

१ ख. 'न्ते भो मा'। २ ख. 'न्द्रायैकादशकपालं पुरोडाशं नि'।

तत्र याज्यामाह—

इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ
चर्षणीनाम्। अपानुदो जनममित्रयन्त-
मुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्।, इति।

हे इन्द्र वामं वननीयं क्षत्रं क्षताद्रक्षणमोजोऽस्मदीयं बलं चाभिलक्ष्याजायथा एतत्सर्वं संपादयितुं जातोऽसि। चर्षणीनां मनुष्याणां हे वृषभ कामानां वर्षकामित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनमपानुदस्तिरस्कृतवानसि। देवेभ्यो हविष्प्रदानादिव्यवहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं भोगस्थानमकृणोरु कृतवानेवासि॥

तस्यामेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ
जगामा परस्याः। सृकꣳ सꣳशाय पविमिन्द्र
तिग्मं वि शत्रूꣳन्ताढि वि मृधो नुदस्व।, इति।

हे इन्द्र भीमो भयंकरः कुचरः प्राणिभक्षणादिरूपकुत्सिताचरणशीलो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्याः परावतो महतो दूरादाजगामास्मद्विरोधिनं हन्तुमागतोऽसि। आजगन्थेति हि शाखान्तरे मध्यमपुरुषः पठितः। सृकं परशरीरादिषु सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक्तीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रूंस्ताडय। मृधो योद्धॄञ्शत्रून्विशेषेण नुदस्व निराकुरु॥

विकल्पितां याज्यामाह—

वि शत्रून्वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज। वि
मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः।, इति।

हे इन्द्र शत्रून्विशेषेण नुद निराकुरु। मृधो योद्धॄनपि विशेषेण नुद। वृत्रस्य हनू विरुज विशेषेण भग्नौ कुरु। त्वं भामितः क्रुद्धः सन्नभिदासतोऽस्मानुपक्षपयतोऽमित्रस्य वैरिणो मन्युं विशेषेण भग्नं कुरु॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"इन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायते" [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बद्धः शृङ्खलया निगडितः। परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भटैरवरुद्धः॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवेहवे सुहवꣳ
शूरमिन्द्रम्। हुवे नु शक्रं पुरुहूतमि-
न्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः।, इति।

त्रातारं शृङ्खलाबन्धाद्रक्षितारम्। अवितारं भटावरोधाद्रक्षितारम्। शूरं बन्धकानामवरोधकानां च तिरस्कारे क्षमम्। हवे हवे सुहवं सर्वस्मिन्होमे सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम्। शक्रं सर्वेषु कार्येषु शक्तियुक्तम्। पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैराहूतमिन्द्रं हुवे नु आह्वयाम्येव। प्रतिविशेषणमिन्द्रशब्दावृत्तिर्वाक्यभेदार्थम्। त्रातारमिन्द्रं हुवे। अवितारमिन्द्रं हुव इत्येवं वाक्यभेदः। तैश्च बहुभिर्वाक्यैरादरातिशयः प्रदर्श्यते। इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छेत्यादौ[2] तद्दर्शनात्। लोकेऽप्यतिबालं पुत्रमुपलालयितुं पितरागच्छ भ्रातरागच्छेत्यादौ दृश्यते। मघवा धनवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति धातु अविनाशं ददातु[3]॥

तत्रैव याज्यामाह—

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टावघाय भूम
हरिवः परादै। त्रायस्व नोऽवृकेभिर्व-
रूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम।, इति।

हे सहसावन्बलवन्निन्द्रास्यां परिष्टौ परित्राणार्थं क्रियमाणायामिष्टौ वयमघाय वैकल्याय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्मणि वैकल्यं मा भूदित्यर्थः। हे हरिवो हरिभिरश्वैस्तद्वन्परादै परादातुं त्वामवज्ञातुं वयं मा भूम कदाचिदप्यवज्ञां मा करवामेत्यर्थः। त्वं नोऽस्मानवृकेभिर्हिंसकरहितैर्वरूथैर्गृहैस्त्रायस्व। तादृशान्गृहान्प्रयच्छ। सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव प्रिया भवेम॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवार्काश्वमेधवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति।

अश्वमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः। यश्च तत्फलभूत आदित्यः

१ ख. 'क्यैर्महिमाति'। २ ख. घ. ङ. च. 'दौ तद्दृश्य'। ३ ख. दधातु।

सोऽश्वमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चार्काहुतिविधिशेषार्थवादे समाम्नायते— "अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि संदधाति" इति । अश्वमेधब्राह्मणेऽप्याम्नायते— "अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ" इति । वाजसनेयिनोऽपि चित्यस्याग्नेरुपासने समामनन्ति—"एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ" इति । इन्द्रः स्तुतयोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वादर्काश्वमेधवानित्युच्यते । यं यजमानं प्रत्यश्वमेधराजसूयरूपो महायज्ञो नोपनमेन्न प्राप्नुयात्स यजमानोऽर्काश्वमेधस्वामिने निर्वपेत् । यावेतावर्काश्वमेधशब्दवाच्यावग्न्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याश्वमेधस्यान्त्ये तनू प्रारम्भसमाप्तिकोट्योर्वर्तमानशरीरे । चित्याग्निः साधनत्वेन प्रारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन समाप्तिकोटिगामी । स एवेन्द्र एवास्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं प्रेरयति । स च महायज्ञ एनं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरु-
हूत द्युमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महय-
न्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ।, इति ।

हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र ते तव रथमनवो मनुष्यास्तक्षंस्तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थम् । अश्वायाश्वं संयोक्तुम् । त्वष्टा देवः शिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वज्रं तक्षतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजोऽर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्महयन्तः पूजयन्त इन्द्रमवर्धयन्यशसा वर्धयन्तु । अहयेऽहिमघं महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुमवर्धयन्नित्यन्वयः ॥

याज्यामाह—

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो
अदितिः सजोषाः । अनश्वासो ये पवयोऽ-
रथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ।, इति ।

हे इन्द्र यद्यदा वृष्णे ते कामाभिवर्षिणस्तव संबन्धिनमर्कमर्चनीयं वृषणो

१ ख. इन्द्रस्तु त° । २ ख. °सूयादिम° ।

(इडानुमन्त्रणम्)

वर्षणं(कं) फलाभिवर्षकं यागं ग्रावाणः साधनभूता दृषदुपलादयः पदार्था अर्चानर्चयन्ति अलंकुर्वन्ति, तदानीमदितिर्वेदिरूपा पृथिवी सजोषास्त्वया समानप्रीतिर्भवतु । इन्द्रेषिता इन्द्रप्रेरिता ये पवयो वज्राः सन्ति तेऽप्यरथा अनश्वासो रथाश्वनिरपेक्षा एव दस्यून्महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसुरानभ्यवर्तन्ताभिलक्ष्य हन्तुं प्रवर्तन्ताम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"इन्द्रं वो विश्वतोऽमुष्मिन्नश्वरावैन्द्र ऋचोर्द्वयम् ।
इन्द्रीन्द्रियावद्यागे स्यादा यस्मिन्घर्मवद्यजौ ॥ १ ॥
इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोमुग्यजात्र्यृचः ।
वि नो(वै)मृधे चतस्रः स्युस्त्रातारं त्रातृमद्यजौ ॥
अनवोऽर्काश्ववद्यागे मन्त्राः सप्तदशेरिताः(त्रा एकोनविंशतिः)"॥२॥इति॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा

प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽवहिता ता-
माह्रियमाणामभि मन्त्रयेत सुरूपवर्षवर्ण
एहीति पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते यज्ञं
वै देवा अदुह्रन्यज्ञोऽसुराꣳ अदुहत्तेऽसुरा यज्ञ-
दुग्धाः पराऽभवन्यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान्
(१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञ-
स्य दोहस्तेनैवैनं दुहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा
यजमानाय दुह एते वा इडायै स्तना इडोप-
हूतेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत तर्हि
यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा
ध्यायेत् (२) मात्रे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै
यज्ञेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्पाकयज्ञेन मनु-
रश्राम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्व-
यन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तत पशवो वै तद्देवानवृणत पशवोऽसुरा-
नजहुर्यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्ये-
डामुप ह्वयेतापशुरेव भवति यम् (३) कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप ह्वयेत
पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा

(इडानुमन्त्रणम्)

इडामुपं ह्वयत य इडांमुपहूयाऽऽत्मानमिडां-
यामुप ह्वयेतेति सा नंः प्रिया सुप्रतूंर्तिर्मघोनी-
त्याहेडांमेवोपहूयाऽऽत्मानमिडांयामुपं ह्वयते
व्यंस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडां सामि
प्राश्नन्तिं (४) सामि मांर्जयन्त एतत्प्राति वा
असुंराणां यज्ञो व्यंच्छिद्यत ब्रह्मंणा देवाः
समंदधुर्बृहस्पतिंस्तनुतामिमं न इत्यांह ब्रह्म
वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मंणैव यज्ञꣳ सं दंधाति
विच्छिंन्नं यज्ञꣳ समिमं दंधात्वित्यांह संतंत्यै
विश्वें देवा इह मांदयन्तामित्यांह संतत्यैव
यज्ञं देवेभ्योऽनुं दिशति यां वै (५) यज्ञे
दक्षिंणां ददांति तामंस्य पशवोऽनु सं क्रांम-
न्ति स एष ईंजानोंऽपशुर्भावुंको यजंमानेन
खलु वै तत्कार्यंमित्यांहुर्यथां देवत्रा दत्तं कुर्वी-
ताऽऽत्मन्पशून्रमयेतेति ब्रध्न पिन्वस्वेत्यांह यज्ञो
वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्मंहयत्यथों देवत्रैव दत्तं
कुंरुत आत्मन्पशून्रंमयते ददंतो मे मा क्षायी-
त्याहाक्षिंतिमेवोपैंति कुर्वतो मे मोपं दसदि-
त्यांह भूमानंमेवोपैंति (६) ॥

(इडानुमन्त्रणम्)

(विद्वान्ध्यायेद्भवति यं प्राश्नन्ति यां वै म एकान्नविꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

पाकयज्ञमिति पाक—यज्ञम् । वै । अन्विति । आहिताग्नेरित्याहित—अग्नेः । पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । इडा । खलु । वै । पाकयज्ञ इति पाक—यज्ञः । सा । एषा । अन्तरा । प्रयाजानूयाजानिति प्रयाज—अनूयाजान् । यजमानस्य । लोके । अवहितेत्यव—हिता । ताम् । आह्रियमाणामित्या—ह्रियमाणाम् । अभीति । मन्त्रयेत । सुरूपवर्षवर्ण इति सुरूप—वर्षवर्णे । एति । इहि । इति । पशवः । वै । इडा । पशून् । एव । उपेति । ह्वयते । यज्ञम् । वै । देवाः । अदुह्रन् । यज्ञः । असुरान् । अदुहत् । ते । असुराः । यज्ञदुग्धा इति यज्ञ—दुग्धाः । परेति । अभवन् । यः । वै । यज्ञस्य । दोहम् । विद्वान् । (१) यजते । अपीति । अन्यम् । यजमानम् । दुहे । सा । मे । सत्या । आशीरित्या—शीः । अस्य । यज्ञस्य । भूयात् । इति । आह । एषः । वै । यज्ञस्य । दोहः । तेन ।

एव। एनम्। दुहे। प्रत्ता। वै। गौः। दुहे। प्रत्ता। इडा। यजमानाय। दुहे। एते। वै। इडायै। स्तनाः। इडा। उपहूतेत्युप—हूता। इति। वायुः। वत्सः। यर्हि। होता। इडाम्। उपह्वयेतेत्युप—ह्वयेत। तर्हि। यजमानः। होतारम्। ईक्षमाणः। वायुम्। मनसा। ध्यायेत्।(२) मात्रे। वत्सम्। उपावसृजतीत्युप—अवसृजति। सर्वेण। वै। यज्ञेन। देवाः। सुवर्गमिति सुवः—गम्। लोकम्। आयन्। पाकयज्ञेनेति पाक—यज्ञेन। मनुः। अश्राम्यत्। सा। इडा। मनुम्। उपावर्ततेत्युप—आवर्तत। ताम्। देवासुरा इति देव—असुराः। वीति। अह्वयन्त। प्रतीचीम्। देवाः। पराचीम्। असुराः। सा। देवान्। उपावर्ततेत्युप—आवर्तत। पशवः। वै। तत्। देवान्। अवृणत। पशवः। असुरान्। अजहुः। यम्। कामयेत। अपशुः। स्यात्। इति। पराचीम्। तस्य। इडाम्। उपेति। ह्वयेत। अपशुः। एव। भवति। यम्।(३) कामयेत। पशुमानिति पशु—मान्। स्यात्। इति। प्रतीचीम्। तस्य। इडाम्। उपेति। ह्वयेत। पशुमानिति पशु—मान्। एव। भवति। ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः।

वदन्ति । सः । तु । वै । इडाम् । उपेति । ह्वयेत । यः । इडाम् । उपहूयेत्युप—हूयं । आत्मानम् । इडायाम् । उपह्वयेतेत्युप—ह्वयेत । इति । सा । नः । प्रिया । सुप्रतूर्तिरिति सु—प्रतूर्तिः । मघोनी । इति । आह । इडाम् । एव । उपहूयेत्युप—हूयं । आत्मानम् । इडायाम् । उपेति । ह्वयते । व्यस्तमिति वि—अस्तम् । इव । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । इडा । सामि । प्राश्नन्तीति प्र—अश्नन्ति । (४) सामि । मार्जयन्ते । एतत् । प्रतीति । वै । असुराणाम् । यज्ञः । वीति । अच्छिद्यत । ब्रह्मणा । देवाः । सामिति । अदधुः । बृहस्पतिः । तनुताम् । इमम् । नः । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । यज्ञम् । समिति । दधाति । विच्छिन्नमिति वि—छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । इति । आह । संतत्या इति सं—तत्यै । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । इति । आह । संतत्येति सं—तत्यं । एव । यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति । दिशति । याम् । वै । (५) यज्ञे । दक्षिणाम् । ददाति । ताम् । अस्य । पशवः । अनु । समिति । क्रामन्ति । सः । एषः । ईजानः । अपशुः ।

(इडानुमन्त्रणम्)

भावुकः। यजमानेन। खलु। वै। तत्। कार्यम्। इति। आहुः। यथा। देवत्रेति देव—त्रा। दत्तम्। कुर्वीत। आत्मन्। पशून्। रमयेत। इति। ब्रध्नं। पिन्वस्व। इति। आह। यज्ञः। वै। ब्रध्नः। यज्ञम्। एव। तत्। महयति। अथो इति। देवत्रेति देव—त्रा। एव। दत्तम्। कुरुते। आत्मन्। पशून्। रमयते। ददतः। मे। मा। क्षायि। इति। आह। अक्षितिम्। एव। उपेति। एति। कुर्वतः। मे। मा। उपेति। दसत्। इति। आह। भूमानम्। एव। उपेति। एति। (६)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्ननुवाकास्त्रयोदश।
याजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिमेषु हि॥
वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्येष्वथ याज्यकाः।
इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाश्च प्रशंसनम्॥
अन्वाहार्योऽथ मन्त्रानुवाकव्याख्या त्रिषु स्मृता।
रथमन्त्रा धावनं च रोहणं वाजहोमकः।
उज्जित्यतिग्राह्ययाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः॥

तत्र प्रथमेऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते। तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽवहिता, इति।

पाकयज्ञस्य स्वरूपमापस्तम्बसूत्रव्याख्यातृभिरुक्तम्—" औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासि श्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः " इति। बौधायनोऽप्याह—" हुतः प्रहुत आहुतः शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः " इति। अन्ये त्वाहुः—" अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः " इति। आश्वलायनोऽप्याह—त्रयः पाकयज्ञा हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः " इति।

एतेषां मध्ये यं कंचिदप्याहिताग्नेः पाकयज्ञमनु गवाद्याः पशवोऽवस्थिता भवन्ति पाकयज्ञेन लभ्यन्त इत्यर्थः। अत्र त्विडाभक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि हुतत्वात्। अतोऽनेनापीडाभक्षणेन पशवो लभ्यन्ते। तत्रेयमिडा यजमानस्य लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानुयाजमध्ये व्यवस्थिता। प्रयाजाज्यभागप्रधानस्विष्टकृद्भ्य ऊर्ध्वमनूयाजेभ्यश्च प्रागिडाया अनुष्ठेयत्वात्। एतच्च हौत्रकाण्डे स्विष्टकृद्याज्याया अनूयाजयाज्यायाश्च मध्य इडोपाह्वानमन्त्रपाठादवगम्यते॥

विधत्ते—

तामाह्रियमाणामभि मन्त्रयेत सुरूपवर्षवर्ण एहीति पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते, इति।

तामिडामाह्रियमाणामवदाय होतृसमीपमानीयमानाम्। तत्प्रकारमापस्तम्ब आह—" इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडाꣳ समवद्यति चतुरवत्तां वा पञ्चावत्ताम् " इति। " अभिघार्येडाꣳ होत्रे प्रदाय " इति च। इडादेवतायाः पशुसाधनत्वाद्गोरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनेहीति पदेन पशूनेवोपह्वयते॥

सा मे सत्याऽऽशीरित्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वै देवा अदुह्रन्यज्ञोऽसुराꣳ अदुहन्तेऽ-

---

१ क. घ. °जनं ब्र° ।

(इडानुमन्त्रणम्)

सुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन्यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान्यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे, इति।

दोहनं रिक्तीकरणम्। गां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात्। देवाः प्रथमं यज्ञमदुहन्नदुहन्, तद्गतसारफलस्वीकारेण रिक्ती चक्रुः। स च यज्ञोऽसुरानदुहत्तदीयसारापहारेण रिक्ती चकार। ततस्ते पराभूताः। यो यजमानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्यजते सोऽन्यमपि यजमानं दुहे रिक्ती करोति। एतस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रशंसारूपत्वादन्यस्य यजमानस्य न काचिद्धानिः॥

व्याचष्टे—

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे, इति।

उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत इत्यादिका येयमाशीरूपह्वानमन्त्रगता सेयमस्य यज्ञस्य संबन्धिन्याशीर्मम सत्या भूयादित्येवंरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि॥

वायुध्यानं विधातुं प्रस्तौति—

प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडायै स्तना इडोपहूतेति वायुर्वत्सः, इति।

प्रत्ता वत्सलेहनेन प्रस्नुतस्तनी गौर्दुहे पयः क्षारयति तद्वदत्रेडा प्रत्ता सती यजमानस्य फलं दोग्धि। तस्या इडाया इडोपहूतेत्यादिमन्त्रभागाः स्तनाः। वायुर्वत्सः॥

विधत्ते—

यर्हि होतेडामुपह्वयेत तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेन्मात्रे वत्समुपावसृजति, इति।

यर्हि यस्मिन्काले॥

इडोपहूतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपादेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्पाकय-

ज्ञेन मनुरश्राम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां
देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः परा-
चीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै
तद्देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुः, इति।

मनुसहिताः सर्वे देवाः कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोकं प्राप्तुमुद्यताः। तत्र मनुः पाकयज्ञेन श्रान्तोऽभूत्। "इडा खलु वै पाकयज्ञः" इत्युक्तम्। अतो मनुर्होता सन्निडोपाह्वान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति। सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती। तां दृष्ट्वा देवाश्चासुराश्च परस्परव्यत्ययेना-ह्वयन्त। ते देवाः प्रतीचीं संमुखमुपाह्वयन्त। असुराः पराचीनमुखमुपाह्वयन्त। इडोपहूतेत्येवमादाविडाशब्दप्रयोगः सांमुख्यम्। उपहूतेडेति पश्चादिडाशब्द-प्रयोगो विमुखत्वम्। तत्र संमुखत्वेन तुष्टा सती सा देवानुपावर्तत। पशवो वा इडेत्यन्यत्राऽऽम्नातत्वादिडारूपाः पशवस्तत्तदा देवानवृणत वृतवन्तः प्राप्त-वन्तः। विमुखत्वेनेडाया अपरितोषात्तद्रूपाः पशवोऽसुरानजहुः संत्यक्तवन्तः॥

तत्र हेयपक्षं विधत्ते—

यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्ये-
डामुप ह्वयेतापशुरेव भवति, इति॥

उपादेयपक्षं विधत्ते—

यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं
तस्येडामुप ह्वयेत पशुमानेव भवति, इति॥

सा नः प्रियेतिमन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडा-
मुप ह्वयेत य इडामुपहूयाऽऽत्मा-
नमिडायामुप ह्वयेतेति, इति।

वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः। किमिति, यो बुद्धिमान्मन्त्रे-णेड एह्यदित एहीत्यादिनेडामुपहूय तस्यामिडायामात्मानमुपह्वयते योजयति स एवेडां यथाशास्त्रमुपह्वयेतेति॥

(इडानुमन्त्रणम्)

मन्त्रं व्याचष्टे—

सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवो-
पहूयाऽऽत्मानमिडायामुप ह्वयते, इति।

येयमिडाऽस्माभिरिड एहीत्यादिनोपहूता सेयमिडा त्वं नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन स्वात्मानमिडायां योजितवान्भवति॥

मार्जनार्थं मनो ज्योतिरित्यादिकामृचं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्न-
न्ति सामि मार्जयन्त एतत्प्रति वा असुराणां
यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुः, इति।

इडेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति। तत्कथमिति। उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशमिडाभागरूपमृत्विजः प्राश्नन्ति, साम्युदकलेशं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदानीं प्रधानयागाः पूर्वमेव हुता अनूयाजादियागा इत ऊर्ध्वं यष्टव्यास्तन्मध्ये त्वेतदिडाभक्षणं मार्जनं च क्रियते, तयोरयागरूपत्वाद्यागविच्छेदकत्वम्। तथा सत्यसुरा यष्टव्याननूयाजादीन्विस्मृतवन्तः। अतोऽसुराणां यज्ञ एतत्प्रति भक्षणमार्जनद्वयं प्रत्येतदीये काले विच्छिन्नोऽभूत्। देवास्त्वप्रमत्ताः सन्तो ब्रह्मणा परिवृढेन केनचित्पुरुषेण समदधुस्तयोर्विच्छिन्नयोः पूर्वोत्तरयोर्यज्ञभागयोः संधानं कृतवन्तः॥

तस्या ऋचस्तृतीयपादं व्याचष्टे—

बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञꣳ सं दधाति, इति।

देवगुरुत्वाद्बृहस्पतेः परिवृढत्वम्॥

संधातृप्रतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय संधानप्रतिपादकं द्वितीयपादं व्याचष्टे—

विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधात्वित्याह संतत्यै, इति।

अविच्छेदायेत्यर्थः॥

तस्य संततस्य यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे—

विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संत-
त्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति, इति।

ब्रध्न पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यां वै यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सं क्रामन्ति स एष ईजानोऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुर्यथा देवत्रा दत्तं कुर्वीताऽऽत्मन्पशून्रमयेतेति, इति।

यजमानेनर्त्विग्भ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च पशुरहितो भवति। अतः स्वेन दत्तं दक्षिणाद्रव्यं यथा देवत्रा देवेषु ऋत्विक्ष्ववस्थितं भवति, पशवश्च यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यजमानेन कर्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः॥

मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन्पशून्रमयते, इति।

हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन यथोक्तं प्रयोजनद्वयं संपद्यते॥

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—

ददतो मे मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति, इति।

दानप्रयुक्तो द्रव्यक्षयो मा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो भवति॥

तृतीयभागं व्याचष्टे—

कुर्वतो मे मोप दसदित्याह भूमानमेवोपैति॥, इति॥

उपक्षयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वान्मोपदसदित्यनेनाभिवृद्धिलक्षणं बाहुल्यमेव प्रार्थ्यते भूमानमेवोपैतीति॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

सꣳश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिञ्जमौपोदितिमुवाच यत्सत्रिणाꣳ होताऽभूः कामिडामुपाह्वथा इति तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान्दाधार व्यानेन मनुष्यानपानेन पितॄनिति छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति छिनत्तीति होवाच शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाच गौर्वै (१) अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान्दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान्यां पितृभ्यो घ्नन्ति साऽपानेन पितॄन्य एवं वेद पशुमान्भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवतीत्यन्नं वा अस्यै तत् (२) उपाह्वथा इति होवाचौषधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति य एवं वेदान्नादो भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै

प्रजाः पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३ इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतीत्येष वा इडामुपाह्वथा इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति (४) ॥

(गौर्वा अस्यैतत्प्रतिष्ठाऽह्वथा इति विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

संश्रवा इति सं—श्रवाः । ह । सौवर्चनसः । तुमिञ्जम् । औपोदितिमित्यौप—उदितिम् । उवाच । यत् । सत्रिणाम् । होता । अभूः । काम् । इडाम् । उपेति । अह्वथाः । इति । ताम् । उपेति । अह्वे । इति । ह । उवाच । या । प्राणेनेति प्र—अनेन । देवान् । दाधार । व्यानेनेति वि—अनेन । मनु-

ष्यान्। अपानेनेत्यप—अनेन। पितॄन्। इति। छिनत्ति। सा। न। छिनत्ती३। इति। छिनत्ति। इति। ह। उवाच। शरीरम्। वै। अस्यै। तत्। उपेति। अह्वथाः। इति। ह। उवाच। गौः। वै। (१) अस्यै। शरीरम्। गाम्। वाव। तौ। तत्। परीति। अवदताम्। या। यज्ञे। दीयते। सा। प्राणेनेति प्र—अनेन। देवान्। दाधार। यया। मनुष्याः। जीवन्ति। सा। व्यानेनेति वि—अनेन। मनुष्यान्। याम्। पितृभ्य इति पितृ—भ्यः। घ्नन्ति। सा। अपानेनेत्यप—अनेन। पितॄन्। यः। एवम्। वेद। पशुमानिति पशु—मान्। भवति। अथ। वै। ताम्। उपेति। अह्वे। इति। ह। उवाच। या। प्रजा इति प्र—जाः। प्रभवन्तीरिति प्र—भवन्तीः। प्रतीति। आभवतीरित्या—भवति। इति। अन्नम्। वै। अस्यै। तत्। (२) उपेति। अह्वथाः। इति। ह। उवाच। ओषधयः। वै। अस्याः। अन्नम्। ओषधयः। वै। प्रजा इति प्र—जाः। प्रभवन्तीरिति प्र—भवन्तीः। प्रति। एति। भवन्ति। यः। एवम्। वेद। अन्नाद इत्यन्न—अदः। भवति। अथ। वै। ताम्। उपेति। अह्वे। इति। ह। उवाच। या।

प्रजा इति प्र—जाः । पराभवन्तीरिति परा—भवन्तीः । अनुगृह्णातीत्यनु—गृह्णाति । प्रतीति । आभवन्तीरित्या—भवन्तीः । गृह्णाति । इति । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । वै । अस्यै । तत् । उपेति । अह्वथाः । इति । ह । उवाच । इयम् । वै । अस्यै । प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । (३) इयम् । वै । प्रजा इति प्र—जाः । पराभवन्तीरिति परा—भवन्तीः । अन्विति । गृह्णाति । प्रतीति । आभवन्तीरित्या—भवन्तीः । गृह्णाति । यः । एवम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । अथ । वै । ताम् । उपेति । अह्वे । इति । ह । उवाच । यस्यै । निक्रमण इति नि—क्रमणे । घृतम् । प्रजा इति प्र—जाः । संजीवन्तीरिति सं—जीवन्तीः । पिबन्ति । इति । छिनत्ति । सा । न । छिनत्ती३ । इति । न । छिनत्ति । इति । ह । उवाच । प्रेति । तु । जनयति । इति । एषः । वै । इडाम् । उपेति । अह्वथाः । इति । ह । उवाच । वृष्टिः । वै । इडा । वृष्ट्यै । वै । निक्रमण इति नि—क्रमणे । घृतम् । प्रजा इति प्र—जाः । संजीवन्तीरिति सं—जीवन्तीः । पिबन्ति । यः । एवम् । वेद ।

(इडाप्रशंसा)

प्रेति। एव। जायते। अन्नाद इत्यन्न—अदः। भवति (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः॥ २॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः।)

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः प्रथमे व्याख्याताः। तामिडां द्वितीये द्वयोर्मुन्योः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति। तत्र प्रश्नमवतारयति—

सꣳश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिञ्जमौपोदितिमुवाच, इति।

संश्रवा इत्यृषेर्नामधेयम्। स च सुवर्चनसः पुत्रः। तुमिञ्ज इत्यृष्यन्तरस्य नामधेयम्। स चोपोदितस्य पुत्रः॥

संश्रवसः प्रश्नं दर्शयति—

यत्सत्त्रिणाꣳ होताऽभूः कामिडामुपाह्वथा इति, इति।

यद्यदा, तदेत्यध्याहारः। कां किंगुणकाम्॥

तुमिञ्जस्योत्तरं दर्शयति—

तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान्दाधार व्यानेन मनुष्यानपानेन पितॄनिति, इति।

प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरत्र स्पष्टी करिष्यते। तां देवादिधारणगुणकामिडामुपहूतवानस्मि॥

पुनः प्रश्नं दर्शयति—

छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति, इति।

त्वयोपहूता सेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन प्रतिग्रहीतॄन्किं छिनत्ति प्रतिग्रहदोषेण विनाशयत्यथ वा न च्छिनत्तीति विचारार्थः प्लुतः॥

उत्तरं दर्शयति—

छिनत्तीति होवाच, इति।

१ ख. घ. ङ. च. °नत्ति। वि°।

एवं तर्हि नेयं मुख्येडेति प्रश्नवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति—

शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाच, इति।

अस्या इडादेवतायाः शरीरमेव त्वयोपहूतं न तु सा देवता ॥

इदानीमाख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह—

गौर्वा अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदताम्, इति।

गौरेवास्या इडायाः शरीरम्। एतच्च मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीत्येतस्य हौत्रस्येडोपाह्वानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प्रसिद्धम्। अत इडायाः शरीरभूतां गामेव ज्ञातवन्तौ तदानीं छिनत्तीत्येतादृशाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दताम् ॥

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान्दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान्यां पितृभ्यो घ्नन्ति साऽपानेन पितॄन्, इति।

यज्ञे दक्षिणारूपेण दत्तया गवा देवास्तूष्णीमेव तुष्यन्ति न तु तां दुहन्ति नापि घ्नन्ति। अतः प्राणेन प्रकृष्टचेष्टयोत्तमया वृत्त्या देवान्धारयति। मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य हीनत्वात्। नाप्यत्यन्तं हानिः शरीरस्य वधाभावात्। अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या व्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान्धारयति। अष्टकाश्राद्धे गां पितृभ्यो घ्नन्ति। तथा चाऽऽपस्तम्बः—" श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि " इति। सेयं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारणरूपया पितॄन्धारयति ॥

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद पशुमान्भवति, इति ॥

अथ तुमिञ्जः स्वेनोपहूताया इडाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्तरेणेडां विशिनष्टीति दर्शयति—

अथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवतीति, इति।

पक्षान्तरद्योतनायाथ वा इति पदद्वयम्। येयमिडा प्रभुत्वोपेताः प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तते तादृशीमिडामुपहूतवानस्मि ॥

(इडाप्रशंसा)

संश्रवा एतस्या अपीडाया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति—

अन्नं वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाच, इति।

अस्या इडायाः संबन्धि यदन्नं तदेवोपहूतवानसि न तु मुख्यामिडाम् ॥

तदेतद्वेद उपपादयति—

ओषधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै
प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति, इति।

ओषधीनां गवामन्नत्वं प्रसिद्धम्। प्रभुत्वोपेतानां च प्रजानां गृहेषु बहुजनभोजनाय व्रीह्याद्योषधय आगत्य वर्तन्ते ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेदान्नादो भवति, इति ॥

पुनरपि तुमिञ्जस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसंपादिकामुदाहरति—

अथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति, इति।

येयमिडा व्याध्यादिभिः पराभूयमानाः प्रजाः स्वस्यामवस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूयमानाः प्रजास्तत्तदपेक्षितस्थानप्रदानेन स्वी करोति ॥

अस्या अपीडाया मुख्यत्वनिराकरणोक्तिं दर्शयति—

प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाच, इति।

प्रतितिष्ठत्यस्यामिडा गोरूपेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामेवोपहूतवानसि न मुख्यामिडाम् ॥

तदेतद्वेद उपपादयति—

इयं वा अस्यै प्रतिष्ठेयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति, इति ॥

वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति, इति।

मुख्यत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—

अथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति, इति।

यस्या वृष्टिरूपाया इडाया निक्रमणे न्यग्भावेन पतने सति यद्घृतं क्षरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपजीवन्ति तादृशीमिडामुपहूतवानस्मि ॥

संश्रवा अस्यामिडायां पूर्ववद्दोषभावाभावौ पृच्छति—

छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति, इति ॥

वृष्टेर्गवान्नभूमीनामिव प्रतिग्राह्यद्रव्यत्वाभावात्तुमिन्जस्य प्रतिग्रहदोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिं च दर्शयति—

न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतीति, इति ।

वृष्टिरूपेयमिडा कमपि पुरुषं न च्छिनत्ति न दूषयति किं तु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति ॥

संश्रवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति—

एष वा इडामुपाह्वथा इति होवाच, इति ।

एष वृष्टिरूपेडावादी त्वमेव मुख्यामिडामुपहूतवानसि ॥

एतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—

वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति॥, इति ॥

तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वप्राण्युपकारिभिर्गवान्नभूमिवृष्टिरूपैरियमिडा प्रशस्ता॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवास्यैषाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहार्येण (१)

(अन्वाहार्याभिधानम्)

ऽन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं देवदूता वा एते यदृत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिश्य स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यं भक्तमपश्यत्तमात्मन्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्यपरिमितो निरुप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्त्यै देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते स त्वेवेष्टापूर्ती प्रजापतेर्भागोऽसि (३) इत्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन्पयो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा

अमुष्मिँल्लोकेऽन्नमितःप्रदानꣳ ह्यमुष्मिँल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्गमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते (४) ॥

(अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि ह्यमुष्मिँल्लोके पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

परोक्षमिति परः—अक्षम् । वै । अन्ये । देवाः । इज्यन्ते । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् । अन्ये । यत् । यजते । ये । एव । देवाः । परोक्षमिति परः—अक्षम् । इज्यन्ते । तान् । एव । तत् । यजति । यत् । अन्वाहार्यमित्यनु—आहार्यम् । आहरतीत्या—हरति । एते । वै । देवाः । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् । यत् । ब्राह्मणाः । तान् । एव । तेन । प्रीणाति । अथो इति । दक्षिणा । एव । अस्य । एषा । अथो इति । यज्ञस्य । एव । छिद्रम् । अपीति । दधाति । यत् । वै । यज्ञस्य । क्रूरम् । यत् । विलिष्टमिति वि—लिष्टम् । तत् । अन्वाहार्येणेत्यनु—आहार्येण । (१) अन्वाहरतीत्यनु—आहरति । तत् । अन्वाहार्यस्येत्यनु—आहार्यस्य । अन्वाहार्यत्वमित्यन्वाहार्य—

त्वम्। देवदूता इति देव—दूताः। वै। एते। यत्। ऋत्विजः। यत्। अन्वाहार्यमित्यनु—आहार्यम्। आहरतीत्या—हरति। देवदूतानिति देव—दूतान्। एव। प्रीणाति। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। देवेभ्यः। यज्ञान्। व्यादिशदिति वि—आदिशत्। सः। रिरिचानः। अमन्यत। सः। एतम्। अन्वाहार्यमित्यनु—आहार्यम्। अभक्तम्। अपश्यत्। तम्। आत्मन्। अधत्त। सः। वै। एषः। प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः। यत्। अन्वाहार्य इत्यनु—आहार्यः। यस्य। एवम्। विदुषः। अन्वाहार्य इत्यनु—आहार्यः। आह्रियत इत्या—ह्रियते। साक्षादिति स—अक्षात्। एव। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। ऋध्नोति। अपरिमित इत्यपरि—मितः। निरुप्य इति निः—उप्यः। अपरिमित इत्यपरि—मितः। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः। (२) आप्त्यै। देवाः। वै। यत्। यज्ञे। अकुर्वत। तत्। असुराः। अकुर्वत। ते। देवाः। एतम्। प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम्। अन्वाहार्यमित्यनु—आहार्यम्। अपश्यन्। तम्। अन्वाहरन्तेत्यनु—आहरन्त।

ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः । अन्वाहार्य इत्यनु—आहार्यः । आह्रियत इत्या—ह्रियते । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । यज्ञेन । वै । इष्टी । पक्केन । पूर्ती । यस्य । एवम् । विदुषः । अन्वाहार्य इत्यनु—आहार्यः । आह्रियत इत्या—ह्रियते । सः । तु । एव । इष्टापूर्तीतीष्ट—पूर्ती । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । भागः । असि । (३)

इति । आह । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । समिति । अर्धयति । ऊर्जस्वान् । पयस्वान् । इति । आह । ऊर्जम् । एव । अस्मिन् । पयः । दधाति । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । मे । पाहि । समानव्यानाविति समान—व्यानौ । मे । पाहि । इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । अक्षितः । असि । अक्षित्यै । त्वा । मा । मे । क्षेष्ठाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । इति । आह । क्षीयते । वै । अमुष्मिन् । लोके । अन्नम् । इतःप्रदानमितीतः—प्रदानम् । हि । अमुष्मिन् । लोके । प्रजा इति प्र—जाः । उपजीवन्तीत्युप—जी-

(अन्वाहार्याभिधानम्)

वंन्ति। यत्। एवम्। अभिमृशतीत्यंभि—मृशति।
अक्षितिम्। एव। एनत्। गमयति। न। अस्य।
अमुष्मिन्। लोके। अन्नम्। क्षीयते (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः।)

द्वितीय इडायाः प्रशंसोक्ता। तृतीयेऽन्वाहार्य उच्यते। तस्य दानं विधातुं प्रस्तौति—

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्ष-
मन्ये यद्यजते य एव देवाः परो-
क्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति, इति।

परोक्षमिति क्रियाविशेषणम्। अग्नीन्द्रादीनामदृश्यमानत्वात्तद्यागः परोक्षः। ऋत्विजां दृश्यमानत्वात्तद्यागः प्रत्यक्षः॥

अन्वाहार्यदानं विधत्ते—

यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं
यद्ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणाति, इति।

अन्वाहार्यः पक्व ओदनस्तमाहरत्यृत्विग्भ्यो दद्यात्। प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः॥

अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रपिधायकत्वेन च तं प्रशंसति—

अथो दक्षिणैवास्यैषाऽथो यज्ञ-
स्यैव छिद्रमपि दधाति, इति॥

अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति—

यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहार्येणा-
न्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्, इति।

अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनमित्यस्मिन्प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रे प्रोक्तमधिकं यज्ञाङ्गमत्र क्रूरं, न्यूनं विलिष्टं, तदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति तथाऽऽहरति समादधाति। तस्मादन्वाहार्यत आनुकूल्येन समाधीयतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ॥

ऋत्विक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—

देवदूता वा एते यदृत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति, इति ॥

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति—

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्मन्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोति, इति।

आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान्यागानग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिक्तमात्मानं मन्यमानः प्रजापतिरभक्तं देवेभ्यो विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापितवान्। ततोऽन्वाहार्यः प्राजापत्यः ॥

तस्यान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधत्ते—

अपरिमितो निरुप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै, इति।

सर्वदेवस्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात्प्रजापतेरपरिमितत्वम् ॥

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति।

(अन्वाहार्याभिधानम्)

इष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इष्टी पक्केन पूर्ती यस्यैवं विदु-
षोऽन्वाहार्य आह्रियते स त्वेवेष्टापूर्ती, इति।

इष्टमाग्नेयादि श्रौतकर्म। पूर्तं वापीकूपादि स्मार्तकर्म। तत्राऽऽग्नेयादियागेनेष्टसंपत्तिः। पक्केनान्वाहार्येण पूर्तसंपत्तिः॥

तस्याभिमर्शनमन्त्रप्रथमभागं व्याचष्टे—

प्रजापतेर्भागोऽसीत्याह प्रजापति-
मेव भागधेयेन समर्धयति, इति॥

द्वितीयभागं व्याचष्टे—

ऊर्जस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन्पयो दधाति, इति॥

तृतीयभागं व्याचष्टे—

प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते, इति।

ऋत्विग्भिरन्वाहार्यस्य नीयमानत्वात्तेन स्वकीयप्राणादिपालनमाशीर्वाद एव॥

चतुर्थभागं व्याकुर्वन्नभिमर्शनं विधत्ते—

अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामु-
ष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँल्लोकेऽन्न-
मितःप्रदानꣳ ह्यमुष्मिँल्लोके प्रजा उप-
जीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्गम-
यति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते॥, इति॥

स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावान्न तत्साधनानुष्ठानेनान्नं संपादयितुं शक्यं, किंतु स्वर्गप्राप्ताः प्रजा इतःप्रदानमेतल्लोकानुष्ठितकर्मसंपादितमेवान्नं स्वर्गे लोक उपजीवन्ति। तस्माच्चत्र भुज्यमानमिदं क्षीयते। अक्षितोऽसीति मन्त्रेण यदभिमर्शनं तेनान्नस्याक्षयत्वप्रापणादन्नं न स्वर्गे क्षीयते॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्याह बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः पशूनसृजत तेनैव पशून्त्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जितिमनूदजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानप नुदते वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान्यजत उभयतः (२) एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिषो दोहकामा इति सꣳस्तुता एव देवता दुहेऽथो

उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वाः (३) यजमानः प्रस्तरो यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वैरेव यजमानꣳ सुवर्गं लोकं गमयति वि ते मुञ्चामि रशना वि रश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं वि मुञ्चति विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सुरेताः (४) रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाꣳ रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृत्तेनैव पशूनाꣳ रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन (५) प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्र जायते वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वं यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं

वृङ्क्ते घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद (६) ॥

(दर्शपूर्णमासयोरुभयतो देवाश्चाः सुरेताः प्रजापतिर्मिथुनेनाऽऽप्नोत्यष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

बर्हिषः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । प्रजावानिति प्रजा—वान् । भूयासम् । इति । आह । बर्हिषा । वै । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । असृजत । तेन । एव । प्रजा इति प्र—जाः । सृजते । नराशंसस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । पशुमानिति पशु—मान् । भूयासम् । इति । आह । नराशंसेन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । पशून् । असृजत । तेन । एव । पशून् । सृजते । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट—कृतः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् ।

गमेयम् । इति । आह । आयुः । एव । आत्मन् । धत्ते । प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति । दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श—पूर्णमासयोः । (१) वै । देवाः । उज्जितिमित्युत्—जितिम् । अनु । उदिति । अजयन् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दर्श—पूर्णमासाभ्याम् । असुरान् । अपेति । अनुदन्त । अग्नेः । अहम् । उज्जितिमित्युत्—जितिम् । अनु । उदिति । जेषम् । इति । आह । दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श—पूर्णमासयोः । एव । देवतानाम् । यजमानः । उज्जितिमित्युत्—जितिम् । अनु । उदिति । जयति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दर्श—पूर्णमासाभ्याम् । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । वाजवतीभ्यामिति वाज—वतीभ्याम् । वीति । ऊहति । अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । यः । वै । यज्ञस्य । द्वौ । दोहौ । विद्वान् । यजते । उभयतः । (२) एव । यज्ञम् । दुहे । पुरस्तात् । च । उपरिष्टात् । च । एषः । वै । अन्यः । यज्ञस्य । दोहः । इडायाम् । अन्यः । यर्हि । होता । यजमानस्य । नाम । गृह्णीयात् । तर्हि । ब्रूयात् । एति । इमाः । अग्मन् ।

आशिष इत्या—शिषः । दोहकामा इति दोह—कामाः । इति । सꣳस्तुता इति सं—स्तुताः । एव । देवताः । दुहे । अथो इति । उभयतः । एव । यज्ञम् । दुहे । पुरस्तात् । च । उपरिष्टात् । च । रोहितेन । त्वा । अग्निः । देवताम् । गमयतु । इति । आह । एते । वै । देवाश्वा इति देव—अश्वाः । (३) यजमानः । प्रस्तर इति प्र—स्तरः । यत् । एतैः । प्रस्तरमिति प्र—स्तरम् । प्रहरतीति प्र—हरति । देवाश्वैरिति देव—अश्वैः । एव । यजमानम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । गमयति । वीति । ते । मुञ्चामि । रशनाः । वीति । रश्मीन् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति वि—मोकः । तेन । एव । एनम् । वीति । मुञ्चति । विष्णोः । शंयोरिति शं—योः । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमेयम् । इति । आह । यज्ञः । वै । विष्णुः । यज्ञे । एव । अन्ततः । प्रतीति । तिष्ठति । सोमस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव—यज्यया । सुरेता इति सु—रेताः । (४) रेतः । धिषीय । इति । आह । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः—धाः । तेन । एव । रेतः । आत्मन् ।

धत्ते। त्वष्टुः। अहम्। देवयज्ययेति देव—यज्यया। पशूनाम्। रूपम्। पुषेयम्। इति। आह। त्वष्टा। वै। पशूनाम्। मिथुनानाम्। रूपकृदिति रूप—कृत्। तेन। एव। पशूनाम्। रूपम्। आत्मन्। धत्ते। देवानाम्। पत्नीः। अग्निः। गृहपतिरिति गृह—पतिः। यज्ञस्य। मिथुनम्। तयोः। अहम्। देवयज्ययेति देव—यज्यया। मिथुनेन। प्रेति। भूयासम्। इति। आह। एतस्मात्। वै। मिथुनात्। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। मिथुनेन। (५) प्रेति। अजायत। तस्मात्। एव। यजमानः। मिथुनेन। प्रेति। जायते। वेदः। असि। वित्तिः। असि। विदेयं। इति। आह। वेदेन। वै। देवाः। असुराणाम्। वित्तम्। वेद्यम्। अविन्दन्त। तत्। वेदस्य। वेदत्वमिति वेद—त्वम्। यद्यदिति यत्—यत्। भ्रातृव्यस्य। अभिध्यायेदित्यभि—ध्यायेत्। तस्य। नाम। गृह्णीयात्। तत्। एव। अस्य। सर्वम्। वृङ्क्ते। घृतवन्तमिति घृत—वन्तम्। कुलायिनम्। रायः। पोषम्। सहस्रिणम्। वेदः। ददातु। वाजिनम्। इति। आह। प्रेति। सहस्रम्। पशून्।

आप्नोति । एतिं । अस्य । प्रजायामितिं प्र—जायांम् ।
वाजी । जायते । यः । एवम् । वेदं । (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रानूयाजमन्त्रान्व्याचष्टे—

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्याह बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशꣳसस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्याह नराशꣳसेन वै प्रजापतिः पशूनसृजत तेनैव पशून्त्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्त प्रति यज्ञेन तिष्ठति, इति ।

बर्हिषा बर्हिर्यागानुमन्त्रणेन । एवमितरत्रोभयत्र ॥

सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दर्शपूर्णमासयोर्वै देवा उज्जितिमनूदजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानप नुदते, इति ।

अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्जितिमन्त्रपाठेनोज्जितिरुत्कर्षः संपूर्णता भवति । तां च यज्ञोज्जितिमनु देवा अप्युत्कर्षेणाजयन् । ताभ्यां च संपूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरान्निराचक्रुः ॥

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

स्रुग्व्यूहनानुमन्त्रणं विधत्ते—

वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे, इति।

व्यूहति अध्वर्युणा क्रियमाणमनुमन्त्रयेदित्यर्थः॥

पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह—

द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै, इति।

कालविशिष्टमेमा अग्मन्निितिमन्त्रपाठं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान्यजत उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यः, इति।

एष इदानीमेव वक्ष्यमाण एमा अग्मन्निितिमन्त्रपाठः पृथग्दोहः। पूर्वमिडायामुक्तः सा मे सत्याऽऽशीरितिमन्त्रपाठः पृथग्दोहः॥

विधत्ते—

यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिषो दोहकामा इति सꣳस्तुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च, इति।

होता सूक्तवाके पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यदा नाम गृह्णाति तदानीमेमा अग्मन्निति मन्त्रं पठेत्। या देवताः "अग्निमग्न आवह" "अग्निरिदं हविरजुषत" इत्यादिना होत्रा बहुशः संस्तुताः सर्वा अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे। किं चेडाकालीनो दोह इदानींतनो दोह इत्युभयमपि संपादितं भवति॥

प्रस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वा यजमानः प्रस्तरो यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वैरेव यजमानꣳ सुवर्गं लोकं गमयति, इति।

यजमानवद्यागसाधनत्वात्प्रस्तरे यजमानत्वोपचारः॥

परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

वि ते मुञ्चामि रशना वि रश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं वि मुञ्चति, इति।

ते रशना विमुञ्चामीत्यग्निमुद्दिश्याभिधानादयमग्नेर्विमोकः ॥

शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति, इति।

यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वम्। अन्ततः समाप्तिकाले ॥

प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन्धत्ते, इति।

गर्भाशये रेतोधारणं सोमस्यानुग्रहाद्भवति। ततः सोमो रेतोधाः ॥

द्वितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाꣳ रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृत्तेनैव पशूनाꣳ रूपमात्मन्धत्ते, इति।

अन्यत्र "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति" इत्याम्नानान्मनुष्यगवाश्वादिपशूनां स्त्रीपुरुषमिथुनात्मकानां रूपं त्वष्टा करोति ॥

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्र जायते, इति।

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

वेदाभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे—

वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्य- मविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम्, इति।

वित्तं पूर्वलब्धं धनं, वेद्यमितः परं लब्धव्यं, तदुभयमसुरसंबन्धि यत्र क्वापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद्वेदेन भूमिं संमृजन्तोऽलभन्त। ततो विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नम्॥

विधत्ते—

यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं वृङ्क्ते, इति।

वैरिणः संबन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ममास्त्वित्यभिध्यायेत्तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेयेत्येतत्पदं पठेत्॥

एतस्य मन्त्रस्यान्त्यभागे सहस्रिणमिति पदस्योच्चारणं प्रशंसति—

घृतवन्तं कुलायिनꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमि- त्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोति, इति॥

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद॥, इति॥

प्रजायां संततौ सर्वतः पुत्रोऽन्नसमृद्धो जायते॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे- दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां य-

ज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽ प्यायति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिꣳस्त्वा दधामि सह यजमानेनेति (१) आहायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन रिच्यत इव वा एतद्यद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्येतावान्वै यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयत्येतद्वै सूयवसꣳ सोदकं यद्बर्हिश्चाऽऽपश्चैतत् (२) यजमानस्याऽऽयतनं यद्वेदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने सूयवसꣳ सोदकं कुरुते सदसि सन्मे भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः (३) यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकानंनपजय्यमभ्यंजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमंते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकानंनपजय्यमभि जंयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यंथापूर्वमभि जंयति (४)॥

(यजमानेनेति चैतदवभृथो दिशः सप्त च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

ध्रुवाम्। वै। रिच्यमानाम्। यज्ञः। अन्विति। रिच्यते। यज्ञम्। यजमानः। यजमानम्। प्रजा इति प्र—जाः। ध्रुवाम्। आप्यायमानामित्या—प्यायमानाम्। यज्ञः। अनु। एति। प्यायते। यज्ञम्। यजमानः। यजमानम्। प्रजा इति प्र—जाः। एति। प्यायताम्। ध्रुवा। घृतेन। इति। आह। ध्रुवाम्। एव। एति। प्याययति। ताम्। आप्यायमानामित्या—प्यायमानाम्। यज्ञः। अनु। एति। प्यायते। यज्ञम्। यजमानः। यजमानम्। प्रजा इति प्र—

जाः । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । विभानिति वि—भान् । नाम । लोकः । तस्मिन् । त्वा । दधामि । सह । यजमानेन । इति । (१) आह । अयम् । वै । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । विभानिति वि—भान् । नाम । लोकः । तस्मिन् । एव । एनम् । दधाति । सह । यजमानेन । रिच्यते । इव । वै । एतत् । यत् । यजते । यत् । यजमानभागमिति यजमान—भागम् । प्राश्नातीति प्र—अश्नाति । आत्मानम् । एव । प्रीणाति । एतावान् । वै । यज्ञः । यावान् । यजमानभाग इति यजमान—भागः । यज्ञः । यजमानः । यत् । यजमानभागमिति यजमान—भागम् । प्राश्नातीति प्र—अश्नाति । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । एतत् । वै । सूयवसमिति सु—यवसम् । सोदकमिति स—उदकम् । यत् । बर्हिः । च । आपः । च । एतत् । (२) यजमानस्य । आयतनमित्या—यतनम् । यत् । वेदिः । यत् । पूर्णपात्रमिति पूर्ण—पात्रम् । अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । निनयतीति नि—नयति । स्वे । एव । आयतन इत्या—यतने । सूयवसमिति सु—यवसम् । सोदकमिति स—उदकम् । कुरुते । सत् । असि । सत् ।

मे। भूयाः। इति। आह। आपः। वै। यज्ञः। आपः। अमृतम्। यज्ञम्। एव। अमृतम्। आ-त्मन्। धत्ते। सर्वाणि। वै। भूतानि। व्रतम्। उप-यन्तमित्युप—यन्तम्। अनु। उपेति। यन्ति। प्राच्याम्। दिशि। देवाः। ऋत्विजः। मार्जयन्ताम्। इति। आह। एषः। वै। दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श—पूर्णमासयोः। अवभृथ इत्यव—भृथः। (३) यानि। एव। एनम्। भूतानि। व्रतम्। उपयन्तमित्युप—यन्तम्। अनूपयन्तीत्यनु—उपयन्ति। तैः। एव। सह। अवभृथमित्यव—भृथम्। अवेति। एति। विष्णुमुखा इति विष्णु—मुखाः। वै। देवाः। छन्दो-भिरिति छन्दः—भिः। इमान्। लोकान्। अनप-जय्यमित्यनप—जय्यम्। अभीति। अजयन्। यत्। विष्णुक्रमानिति विष्णु—क्रमान्। क्रमते। विष्णुः। एव। भूत्वा। यजमानः। छन्दोभिरिति छन्दः—भिः। इमान्। लोकान्। अनपजय्यमित्यनप—जय्यम्। अभीति। जयति। विष्णोः। क्रमः। असि। अभिमातिहेत्यभिमाति—हा। इति। आह। गायत्री। वै। पृथिवी। त्रैष्टुभम्। अन्तरिक्षम्। जागती। द्यौः। आनुष्टुभीरित्यानु—स्तुभीः। दिशः।

छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । एव । इमान् । लोकान् ।
यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । अभीति । जयति । (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमा-
ष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यज-
मानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा
प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः, इति ।

ध्रुवायां रिक्तायां यज्ञस्यासंपूर्त्या यजमानस्य फलाभावात्तदीयप्रजाया अन्नाद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽ
प्याययति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा
प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः, इति ॥

यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे—

प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिंस्त्वा दधामि
सह यजमानेनेत्याहायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम
लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन, इति ।

विशेषेण कर्मभूमित्वेन भातीति विभानयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ॥

यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागप्राशनं प्रशंसति—

रिच्यत इव वा एतद्यद्यजते यद्यजमा-
नभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणाति, इति ।

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

यजत इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्यसांनाय्यद्रव्यैर्होमे यजमानो रिक्त इव भवति। भागप्राशनेन तु प्रीतस्तं क्लेशं जहाति॥

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति—

एतावान्वै यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्ना-ति यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति, इति।

यजमानस्य भागो यावानस्ति एतावानेवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैर्ऋत्विग्भिश्च भक्ष्यमाणत्वात्। स्वयं च यज्ञस्वामित्वेन यज्ञात्मकः। तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिष्ठापितो भवति॥

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वै सूयवसꣳ सोदकं यद्बर्हिश्चाऽऽप-श्चैतद्यजमानस्याऽऽयतनं यद्वेदिः, इति।

वेदेर्हविर्धारणेन यजमानस्थानत्वम्। एतच्च स्थानं बर्हिषाऽऽस्तीर्णत्वात्समीचीनतृणोपेतं प्रणीतानामत्र स्थापितत्वादुदकोपेतं च॥

विधत्ते—

यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽ-यतने सूयवसꣳ सोदकं कुरुते, इति।

सूयवसं* तृणसमृद्धिं+ सोदकमुदकसमृद्धिं*+ च कुरुते॥

निनयनमन्त्रं व्याचष्टे—

सदसि सन्मे भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते, इति।

अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं जीवनहेतुत्वाच्चामृतत्वं, तस्मादपोऽभिलक्ष्य सन्मे भूया इत्युक्ते सति यज्ञरूपममृतं स्वस्मिन्धारयति॥

---

* अयं भावप्रधाननिर्देशो बोध्यः। + ख. पुस्तकटिप्पण्यां समृद्धामिति तै०।

व्युत्सेचनमन्त्रं व्याचष्टे—

सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयो-रवभृथो यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्त-मनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति, इति।

यो यजमानो यज्ञव्रतमुपैति तमनु देवपित्रादीनि सर्वाणि भूतानि व्रतं प्रारभन्ते । अतो देवपित्रादिमार्जनप्रतिपादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वैर्भूतैः सहैवावभृथं प्राप्नोति ॥

विष्णुक्रमान्विधत्त-

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोका-ननपजय्यमभ्यजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमा-ँल्लोकाननपजय्यमभि जयति, इति।

देवाः पूर्वं स्वेषु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिदेवैः[1] सहिता अन्यै-र्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानजयन् । अतो यजमानो विष्णुक्र[2]मान्क्रमत इति यत्स विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ॥

तत्रत्यान्मन्त्रान्व्याचष्टे—

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरे-वेमाँल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति॥,इति ॥

गायत्रादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन तैः सह लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु गायत्रेण छन्दसेत्यादि पठितमित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

---

१ ख. °नोऽपि विष्णुक्रमैस्तथा ज° । २ क. घ. ङ °क्रमतया ज° ।

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत्सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः (१) विष्णुक्रमान्क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान्क्रमेत य इमाँल्लोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदित्येष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहति सम् (२) ज्योतिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यैन्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते समहं प्रजया

सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिषम् (३) एवैतामा शास्ते समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतद्वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अग्ने गृहपत इत्याह (४) यथायजुरेवैतच्छतꣳ हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रः (५) जातः स्यात्तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतम-

चारिषमित्याह व्रतमेव (६) वि सृजते शान्त्या अप्रदाहाय पराङ्ङ्वाव यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान्यजते तमभि नि वर्तते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवैनं पुनरा लभतेऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड्य आहिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेष्ट्वा प्राङुत्क्रम्य ब्रूयाद्गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञ इत्यव सभाꣳ रुन्धे प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते (७) ॥

(यः समाशिषं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो व्रतमेव खलु वै चतुर्विꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । इति । आह । सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । लोकम् । एति । संदृश इति सं—दृशः । ते । मा । छित्सि । यत् । ते । तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि । इति ।

आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । सुभूरिति सु—भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मीनाम् । आयुर्धा इत्यायुः—धाः । असि । आयुः । मे । धेहि । इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । प्रेति । वै । एषः । अस्मात् । लोकात् । च्यवते । यः । (१) विष्णुक्रमानिति विष्णु—क्रमान् । क्रमते । सुवर्गायेति सुवः—गाय । हि । लोकाय । विष्णुक्रमा इति विष्णु—क्रमाः । क्रम्यन्ते । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै । विष्णुक्रमानिति विष्णु—क्रमान् । क्रमेत । यः । इमान् । लोकान् । भ्रातृव्यस्य । संविद्येति सं—विद्य । पुनः । इमम् । लोकम् । प्रत्यवरोहेदिति प्रति—अवरोहेत् । इति । एषः । वै । अस्य । लोकस्य । प्रत्यवरोह इति प्रति—अवरोहः । यत् । आह । इदम् । अहम् । अमुम् । भ्रातृव्यम् । आभ्यः । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । अस्यै । दिवः । इति । इमान् । एव । लोकान् । भ्रातृव्यस्य । संविद्येति सं—विद्य । पुनः । इमम् । लोकम् । प्रत्यवरोहतीति प्रति—अवरोहति । समिति । (२) ज्योतिषा । अभूवम् ।

इति। आह। अस्मिन्। एव। लोके। प्रतीति। तिष्ठति। ऐन्द्रीम्। आवृतमित्या—वृतम्। अन्वावर्त इत्यनु—आवर्ते। इति। आह। असौ। वै। आदित्यः। इन्द्रः। तस्य। एव। आवृतमित्या—वृतम्। अन्विति। पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते। दक्षिणा। पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते। स्वम्। एव। वीर्यम्। अन्विति। पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते। तस्मात्। दक्षिणः। अर्धः। आत्मनः। वीर्यावत्तर इति वीर्यावत्—तरः। अथो इति। आदित्यस्य। एव। आवृतमित्या—वृतम्। अन्विति। पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते। समिति। अहम्। प्रजयेति प्र—जया। समिति। मया। प्रजेति प्र—जा। इति। आह। आशिषमित्या—शिषम्। (३) एव। एताम्। एति। शास्ते। समिद्ध इति सम्—इद्धः। अग्ने। मे। दीदिहि। समेद्धेति सम्—एद्धा। ते। अग्ने। दीद्यासम्। इति। आह। यथायजुरिति यथा—यजुः। एव। एतत्। वसुमानिति वसु—मान्। यज्ञः। वसीयान्। भूयासम्। इति। आह। आशिषमित्या—शिषम्। एव। एताम्। एति। शास्ते। बहु। वै। गार्हपत्यस्येति

गार्ह—पत्यस्य । अन्ते । मिश्रम् । इव । चर्यते ।
आग्निपावमानीभ्यामित्याग्नि—पावमानीभ्याम् ।
गार्हपत्यमिति गार्ह—पत्यम् । उपेति । तिष्ठते ।
पुनाति । एव । अग्निम् । पुनीते । आत्मानम् ।
द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । अग्ने ।
गृहपत इति गृह—पते । इति । आह । (४) यथा-
यजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । शतम् ।
हिमाः । इति । आह । शतम् । त्वा । हेमन्तान् ।
इन्धिषीय । इति । वाव । एतत् । आह । पुत्रस्य ।
नाम । गृह्णाति । अन्नादमित्यन्न—अदम् । एव ।
एनम् । करोति । ताम् । आशिषमित्या—शिषम् ।
एति । शासे । तन्तवे । ज्योतिष्मतीम् । इति ।
ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः । अजातः । स्यात् । तेजस्वी ।
एव । अस्य । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । पुत्रः ।
जायते । ताम् । आशिषमित्या—शिषम् ।
एति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् । इति ।
ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः । (५) जातः । स्यात् ।
तेजः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्च-
सम् । दधाति । यः । वै । यज्ञम् । प्रयुज्येति प्र—
युज्य । न । विमुञ्चतीति वि—मुञ्चति । अप्रतिष्ठान

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

इत्थंप्रति—स्थानः। वै। सः। भवति। कः। त्वा। युनक्ति। सः। त्वा। वीति। मुञ्चतु। इति। आह। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। वै। कः। प्रजापति-नेति प्रजा—पतिना। एव। एनम्। युनक्ति। प्रजा-पतिनेति प्रजा—पतिना। वीति। मुञ्चति। प्रति-ष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै। ईश्वरम्। वै। व्रतम्। अविसृष्टमित्यवि—सृष्टम्। प्रदह इति प्र—दहः। अग्ने। व्रतपत इति व्रत—पते। व्रतम्। अचारि-षम्। इति। आह। व्रतम्। एव। (६) वीति। सृजते। शान्त्यै। अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय। पराङ्। वाव। यज्ञः। एति। न। नीति। वर्तते। पुनः। यः। वै। यज्ञस्य। पुनरालम्भमिति पुनः—आल-म्भम्। विद्वान्। यजते। तम्। अभि। नीति। वर्तते। यज्ञः। बभूव। सः। एति। बभूव। इति। आह। एषः। वै। यज्ञस्य। पुनरालम्भ इति पुनः—आलम्भः। तेन। एव। एनम्। पुनः। एति। लभते। अनवरुद्धेत्यनव—रुद्धा। वै। एतस्य। विराडिति वि—राट्। यः। आहिताग्निरित्याहित—अग्निः। सन्। असभः। पशवः। खलु। वै। ब्राह्म-णस्य। सभा। इष्ट्वा। प्राङ्। उत्क्रम्येत्युत्—

क्रम्यं। ब्रूयात्। गोमानिति गो—मान्। अग्ने। अविमानित्यवि—मान्। अश्वी। यज्ञः। इति। अवेति। सभाम्। रुन्धे। प्रेति। सहस्रम्। पशून्। आप्नोति। एति। अस्य। प्रजायामिति प्र—जायाम्। वाजी। जायते। (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः।)

आप्यायनादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः। उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्यायन्ते। तत्राऽऽहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह
सुवर्गमेव लोकमेति, इति।

द्विरुक्त्याऽऽदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ॥

उत्तरभागं व्याचष्टे—

संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते
माऽऽ वृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत्, इति।

अस्मिन्यजुषि तपःशब्ददर्शनात्तपसश्च विच्छिन्नो मा भूवमिति यत्प्रतीयत एतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्रार्थ्यते ॥

आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे
धेहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते, इति।

आयुर्मे धेहीत्यनेनाऽऽशीः प्रतीयते ॥

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यो विष्णुक्रमान्क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान्क्रमेत य इमाँल्लोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदिति, इति।

विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थत्वाद्विष्णुक्रमैरस्माल्लोकात्प्रच्युतिर्भवति। तस्याः प्रच्युतेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः—यो यजमानो वैरिण इमाँल्लोकांस्तेन संपादितान्वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णुक्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत्स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति॥

मन्त्रं व्याचष्टे—

एष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहति, इति।

इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूलोकस्य संबन्धी प्रत्यवरोहः॥

आत्माभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे—

सं ज्योतिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति, इति।

एतल्लोकप्रापकेन(ण) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात्॥

प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते, इति।

परमैश्वर्ययोगादादित्यस्येन्द्रत्वम्॥

प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते

तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो
आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते, इति।

दक्षिणा प्रादक्षिण्येन। दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रामणात्प्रा-दक्षिण्यम्। पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुसृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति। यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिप्रेतं तस्माल्लोकेषु सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते। किं च, आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसृतं भवति॥

विपर्ययेणाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते, इति।

स्वयं यथा प्रजादिना संगच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन संगच्छत इत्येत-दुभयं द्वितीयावृत्त्या प्रार्थ्यते॥

समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे—

समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने
दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतत्, इति॥

आहवनीयोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमित्या-
हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते, इति।

वसीयानतिशयेन धनवान्॥

विधत्ते—

बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्नि-
पावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्ये-
वाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै, इति।

गार्हपत्योऽजस्रं धार्यते। तथा सति[2] एतत्संनिधौ बहुविधजन्तुपातकं[3] संभाव्यते। अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य समीपे पापमिश्रमिव होमादिकर्मा-

१ ख. °रिभ्रमणं प्राद°। २ ख. °ति तस्मिन्नग्नौ ब°। ३ ख. °पातः सं°।

नुष्ठीयते। ततोऽग्न आयूंषीत्याद्याभ्यामग्निपवमानदेवकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामृग्भ्यामग्न्युपस्थाने वह्नेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति ॥

अन्यमपि गार्हपत्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छतꣳ हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति, इति।

तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं च। तत्र नाम गृह्णातीति विधिः।

तद्ग्रहणे प्रकारविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

"तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य" इति।

अजातस्य पुत्रस्य विशेषनामाभावात्तन्तव इत्येतदेव सामान्यंनाम गृह्णीयात्। जातस्य पुत्रस्य त्वमुष्मा इत्यनेन विशेषनामनिर्देशो विवक्ष्यते ॥

यज्ञविमोकमन्त्रं व्याचष्टे—

यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यै, इति।

व्रतविसर्जनमन्त्रं व्याचष्टे—

ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रत-

---

१ ख. °वताका°।

पते व्रतमचारिषमित्याह व्रतमेव वि
सृजते शान्त्या अप्रदाहाय, इति।

यद्व्रतं गृहीतं सन्न विसृष्टं तद्व्रतं प्रदहो यजमानं प्रदग्धुमीश्वरं समर्थम्। अग्ने व्रतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एव व्रतविसर्गः। तेन शीतं सत्तं न दहति ॥

पुनरालम्भमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

पराङ् वाव यज्ञ एति न नि वर्तते
पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वा-
न्यजते तमभि नि वर्तते, इति।

पराङ्वाव विमुख एव पुनर्न निवर्तते, पुनरालम्भमन्त्रवादिनं यजमानं प्रति तु पुनर्निवर्तते, पुनरप्यसावनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—

यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य
पुनरालम्भस्तेनैवैनं पुनरा लभते, इति।

एष वै मन्त्रपाठ एव ॥

गोमतीमन्त्रं विधातुं प्रस्तौति—

अनवरुद्धा वा एतस्य विराड्य आहिताग्निः
सन्नसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभा, इति।

यो यजमान आहिताग्निरपि सन्सभारहितो भवेत्, एतस्य यजमानस्य विराड्विशेषेण राजमाना स्वोचितसभा कदाचिदप्यनवरुद्धाऽस्वाधीना भवति। यागकाले सभाहीनस्य लोकव्यवहारकालेऽपि सभा न संभवेदित्यर्थः। नात्र राज्ञ इवामात्यस्वभटरूपा सभा ब्राह्मणस्योचिता, किं तर्हि यज्ञनिष्पादका द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवोऽस्य सभा ॥

मन्त्रं विधत्ते—

इष्ट्वा प्राङुत्क्रम्य ब्रूयाद्गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ
अश्वी यज्ञ इत्यव सभाꣳ रुन्धे प्र सहस्रं पशू-
नाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते ॥, इति ॥

भूमनिन्दाप्रशंसास्विति वैयाकरणैरुक्तत्वाद्गोमानित्यादिको मतुप्प्रत्ययो

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

बाहुल्यवाची। अतः सहस्रप्राप्तिर्युक्ता। इडावान्प्रजावानिति मन्त्रेऽभिधाना-दस्य प्रजायामन्नवतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः।)

देवं सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः। केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः। इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात्। वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे। यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत्। अप्सु (१) अन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः। वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः। ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिञ्जवमाऽदधुः। अपां नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्मान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजं सेत्। विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्यङ्कौ

न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु संचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पतत्री ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु (२) ॥

(अप्सु न्यङ्कौ पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

देव । सवितः । प्रेति । सुव । यज्ञम् । प्रेति । सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञ—पतिम् । भगाय । दिव्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केत—पूः । केतम् । नः । पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । अद्य । स्वदाति । नः । इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रघ्न इति वार्त्र—घ्नः । त्वया । अयम् । वृत्रम् । वध्यात् । वाजस्य । नु । प्रसव इति प्र—सवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या—विवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म । साविषत् । अप्स्वित्यप्—सु । (१) अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्—सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र—शस्तिषु । अश्वाः । भवथ ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजिनः । वायुः । वा । त्वा । मनुः । वा । त्वा । गन्धर्वाः । सप्तविंशतिरिति सप्त—विंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । आयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । एति । अदधुः । अपाम् । नपात् । आशुहेमन्नित्याशु—हेमन् । यः । ऊर्मिः । ककुद्मानिति ककुत्—मान् । प्रतूर्तिरिति प्र—तूर्तिः । वाजसातम इति वाज—सातमः । तेन । अयम् । वाजम् । सेत् । विष्णोः । क्रमः । असि । विष्णोः । क्रान्तम् । असि । विष्णोः । विक्रान्तमिति वि—क्रान्तम् । असि । अङ्कौ । न्यङ्काविति नि—अङ्कौ । अभितः । रथम् । यौ । ध्वान्तम् । वाताग्रमिति वात—अग्रम् । अन्विति । संचरन्ताविति सं—चरन्तौ । दूरेहेतिरिति दूरे—हेतिः । इन्द्रियावानितीन्द्रिय—वान् । पतत्री । ते । नः । अग्नयः । पप्रयः । पारयन्तु (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

इत्थं षट्स्वनुवाकेषु दार्शिकयाजमानब्राह्मणशेषो वर्णितः। अथ देव सवितः प्र सुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आध्वर्यवमन्त्रा उच्यन्ते। तत्रास्मिन्सप्तमेऽनुवाके रथविषया मन्त्राः कथ्यन्ते। तेषां वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वष्टस्वनुवाकेष्वा-

म्नातम् । तत्र वाजपेयविधिर्ग्रहविधिः पशुविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽम्नाताः । अनयोर्वाजपेयविषययोर्मन्त्रब्राह्मणयोरत्यन्तविप्रकृष्टदेशवर्तित्वेन बुद्धिसांनिध्याभावाच्छ्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिकसौमिककाण्डवद्ब्राह्मणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति—

"देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थ्यम् । योऽतिरात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजा इति । तेऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्यैत् । अगच्छत्स्वाराज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२) ।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थ्यमपरोऽतिरात्रम् । ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं दृष्ट्वाऽहमेव प्रथममनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमानुष्ठातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गी चक्रुः । तत एवं समयं चक्रुरस्माकं मध्य आजिं धावनेन यः कश्चिज्जयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति । आजिर्धावनप्रदेशस्यावधिर्भूविशेषः । एवं समयं कृत्वा तस्मिन्वाजपेयविषये विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन्बृहस्पतिरुत्कर्षेणाजयत् । इतरेभ्यः प्रथममवधिं पस्पर्श । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्यमपारतन्त्र्यरूपं माहाराज्यमगच्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संप्रार्थ्य तेन वाजपेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्त्र्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चागच्छत् । अस्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मात्सर्यं परित्यज्याङ्गी चक्रुः ॥

स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते—

" य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्रꣳ समानानां पर्येति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ॥

अधिकारविशेषविधिमुन्नयति-

" स वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

१ ख. °कारिवि° ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः। एष इन्द्रेणानुष्ठितः। देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानी, ताभ्यामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवात्राधिकारो न तु वैश्यस्य। अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—"शरदि वाजपेयेन यजेत ब्राह्मणो राजन्यो वर्द्धिकामः" इति॥

नामनिर्वचनं दर्शयति—

"तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः। वाजाप्यो वा एषः। वाज५ ह्येतेन देवा ऐप्सन्।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति।

वाजो देवान्नरूपः सोमः पेयो यस्मिन्यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम्। यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम्॥

सोमस्यैतद्यागसाधनत्वात्तदभेदेन यागं तद्वेदनं च स्तौति—

"सोमो वै वाजपेयः। यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३)। वाज्येवैनं पीत्वा भवति। आऽस्य वाजी जायते।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति।

एनं वाजपेयगतं सोमम्॥

फलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति—

"अन्नं वै वाजपेयः। य एवं वेद। अत्त्यन्नम्। आऽस्यान्नादो जायते।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति॥

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

"ब्रह्म वै वाजपेयः। य एवं वेद। अत्ति ब्रह्मणाऽन्नम्। आऽस्य ब्रह्मा जायते (४)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंपादितया गुरुदक्षिणयेत्यर्थः। ब्रह्मा वेदाध्यापकः॥

मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—

"वाग्वै वाजस्य प्रसवः। य एवं वेद। करोति वाचा वीर्यम्। ऐनं वाचा गच्छति। अपिवर्तीं वाचं वदति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति।

देव सवितः प्र सुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्पत्तिहेतुः। य एतद्वेदिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपया वाचा वीर्यमतिशयं करोति। सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एनमागच्छति बहुधा प्रशंसतीत्यर्थः। पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्याम्यनुष्ठास्यामीत्येतादृशीं पुनरपीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः॥

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं विधातुं प्रस्तौति—

"प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्। स आत्मन्वाजपेयमधत्त। तं देवा

अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः (५) । अप्येव नोऽत्रास्त्वति । तेभ्य एता उज्जितीः प्रायच्छत् । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन्यज्ञान्विभज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्यब्रुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्प्रायच्छत् ॥

विधत्ते—

“ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भागाय । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन्पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं भवति । देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ विष्णुः सोम इत्येवं तत्तद्भागभाजो देवता आम्नाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः—“ अग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति ” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधावनकाले पठनीयत्वाद्धावनविधिसमीप एवायं विधिरुत्कृष्टव्यः ॥

अस्य च विध्युत्कर्षस्य प्रसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन क्रतुप्रकरणादुत्कृष्टव्यं कंचित्प्रतिग्रहनिषेधं विधित्सुः प्रस्तौति—

“ देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शमलमपाघ्नन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा गाथा नाराशꣳस्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा (६) । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणो वेदस्य शमलं मलिनभागमपाघ्नन्नपनीतवन्तः । नराणां राजामात्यादीनामा समन्तात्प्रशंसनं नराशंसस्तद्विषया गीर्नाराशंसी ॥

प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते—

“ तस्माद्गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रतिगृह्णीयात् । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्माल्लौकिकमनुष्यविषयगानसुरे मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुरापानमत्तस्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् ॥

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति—

“सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः।यो वाजपेययाजी। या पृथिव्यां याऽग्नौ या रथंतरे। याऽन्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये। या दिवि याऽऽदित्ये या बृहति। याऽप्सु यौषधीषु या वनस्पतिषु।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवतात्रयं रथंतरवामदेव्यबृहद्रूपमुक्तलोकाभिमानिदेवतात्रियं यत्सामत्रयमबोषधिवनस्पतिरूपं यद्यागोपयुक्तद्रव्यत्रयं तस्य सर्वस्य संबन्धिन्यो या वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः संपन्नाः । तत्र सामसंबन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता ऋच एव । पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्येते यूपप्रोक्षणमन्त्राः । पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न आयूंषीत्यादिराग्नेयातिग्राह्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् । आ वायो भूषेति ग्रहान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयाऽऽदित्य सवनं त इन्द्रियमित्यादिग्रहान्तरमन्त्र आदित्यविषया वाक् । आप उन्दन्त्वित्यादिरब्विषया वाक् । ओषधे त्रायस्वैनमित्योषधिविषया वाक् । सूपस्था देवो वनस्पतिरित्यादिर्वनस्पतिविषया वाक् । एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ॥

तामिमां प्रशंसामुपसंहरति—

" तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीनः । सर्वा ह्यस्य वाचोऽवरुद्धाः (७) । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

आर्त्विजीनो वाजपेयं यष्टुं प्रशस्तानृत्विजोऽर्हति । वाजपेयेनेष्ट्वा परार्थमार्त्विज्यं चार्हति ॥

इत्थमेकेनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा विधीयन्ते, तत्रातिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति—

"देवा वै यदन्यैर्ग्रहैर्यज्ञस्य नावारुन्धत । तदतिग्राह्यैरतिगृह्यावारुन्धत । तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वम् । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अन्यैरैन्द्रवायवादिग्रहैर्यत्फलं न प्राप्नुवंस्तदप्राप्यं फलमतिग्राह्यसंज्ञकैर्ग्रहैरतिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत एभिरित्यतिग्राह्याः ॥

विधत्ते—

" यदतिग्राह्या गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्ग्रहैर्यज्ञस्य नावरुन्धे । तदेव तैरतिगृह्यावरुन्धे । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रकृतिगतानामाग्नेयैन्द्रसौर्याणामतिग्राह्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात्तद्विधित्वभ्रान्तिव्युदासाय संख्याविशेषं विधत्ते—

" पञ्च गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्त्वाऽवरुन्धे (१) । [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

धानाः करम्भ इत्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमसकृद्दर्शितम् ॥

वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्णामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—

"सर्वे ऐन्द्रा भवन्ति। एकधैव यजमान इन्द्रियं दधति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ॥

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

"सप्तदश प्राजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते। सप्तदशः प्रजापतिः। प्रजापतेराप्त्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति।

प्रजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपपादितम् ॥

वक्ष्यमाणामया विष्ठा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गेत्यादिकां च विषयविशेषेण व्यवस्थितां विधत्ते—

"एकयर्चा गृह्णाति। एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ॥

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते—

"सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च गृह्णाति। एतद्वै देवानां परममन्नम्। यत्सोमः (२)। एतन्मनुष्याणाम्। यत्सुरा। परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति।

मनुष्याणामधमजातीनामिति शेषः। शालिमुद्गादिकं परमान्नं यावनालप्रियंग्वादिकमवरम्। यदा परमान्नसंपत्तिस्तदानीमवरान्नसंपत्तिः किमु वक्तव्या। उक्तग्रहप्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—"ऐन्द्रमतिग्राह्यं गृहीत्वोपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृहीत्वाऽया विष्ठा जनयन्कर्वराणीति सप्तदश प्राजापत्यान्गृह्णाति तेषां षोडशिवत्कल्पः, कुविदङ्गेत्यपरास्मिन्खरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपयामैः सुराग्रहान्गृह्णाति" इति ॥

द्विविधग्रहविधिमनूद्य प्रशंसति—

"सोमग्रहान्गृह्णाति। ब्रह्मणो वा एतत्तेजः। यत्सोमः। ब्रह्मण एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति। सुराग्रहान्गृह्णाति। अन्नस्य वा एतच्छमलम्। यत्सुरा (३)। अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादपहन्ति" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचितं तेजः सोमः। अत एव तदभावे व्रात्यत्वमाम्नायते—"यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स व्रात्यः" इति ॥

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति—

" सोमग्रहाꣳश्च सुराग्रहाꣳश्च गृह्णाति । पुमान्वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति । जायाꣳ सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्मिँल्लोके स्त्रियꣳ संभवति । वाजपेयाभिजितꣳ ह्यस्य (४) । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

स्पृणोति प्रीणयति । तस्माज्जायाभिमानिदेवतायाः सुराग्रहैस्तोषितत्वात्स्वर्गलोके स्वापेक्षितां रम्भादिस्त्रियमनुभवति । तदेतत्सामर्थ्यमस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ॥

वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते—

" पूर्वे सोमग्रहा गृह्यन्ते । अपरे सुराग्रहाः । पुरोक्षꣳ सोमग्रहान्त्सादयति । पश्चादक्षꣳ सुराग्रहान् । पापवस्यसस्य विधृत्यै । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पुरोक्षं शकटस्याधस्तादक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म, वस्यसं वसुमत्तरं सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधृत्यै विभागेन धारणाय ॥

व्यतिषङ्गं विधत्ते—

" एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नꣳ सुरा । सोमग्रहाꣳश्च सुराग्रहाꣳश्च व्यतिषजति । अन्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति (५) । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

व्यतिषङ्गप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—" व्यतिषङ्गं सोमग्रहैः सुराग्रहान्गृह्णाति पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थाता " इति । व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं, सोऽयं व्यतिषङ्गः ॥

अध्वर्योरुद्द्रवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

" संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रम् । अन्नाद्येनैवैनꣳ सꣳसृजति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सोमग्रहा यूयं संपृचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण श्रेयसाऽन्नेन संपृक्त संयोजयत ॥

प्रतिप्रस्थातुरुद्द्रवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

" अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलम् । पाप्मना वा एनमेतच्छमलेन व्यतिषजति । यत्सोमग्रहाꣳश्च सुराग्रहाꣳश्च व्यतिषजति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पाप्मेव पापरूपमेव लोकवेदनिषिद्धत्वात् ॥

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

" विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेत्याह । पाप्मनैवैनꣳ शमलेन व्यावर्तयति (६) । तस्माद्वाजपेययाजी पूतो मेध्यो दक्षिण्यः । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपृङ्क्त वियोजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तत्वादयं शुद्धो यष्टुं दक्षिणां दातुं च योग्यः ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुद्द्रवणं विधत्ते—

" प्राङुद्द्रवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । प्रत्यङ्सुराग्रहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

तदेतदुद्द्रवणमापस्तम्बः स्पष्टी चकार—" संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति प्राङध्वर्युः सोमग्रहैरुद्द्रवति, विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्क्षे सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते(ते) मार्जालीयं न्यङ्क्षे सुराग्रहैः " इति ॥

प्रचारं विधत्ते

" प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन सूयते । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फलं तद्यावदस्ति तेन सर्वेणायं यजमानः सूयते प्रेर्यते । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हुतवान्भवतीत्यर्थः ॥

विधत्ते—

" वाजसृद्भ्यः सुराग्रहान्हरन्ति । अनृतेनैव विशꣳ सꣳसृजति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

वाजसृतोऽन्नस्यार्जयितारो वैश्याः । तेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दद्युः । सुरायाः शमलत्वेनानृतसदृशत्वाद्विशमधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान्भवति ॥

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

" हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

---

१ क. घ. ङ. च. 'ह्वान्होम' ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

मधु माक्षिकम्। मध्वादिभोज्यद्रव्ययुक्तो[1] भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ॥

तद्दानस्य कृष्णलदानसाहित्यं विधत्ते—

"एकधा ब्रह्मण उपहरति। एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति (७)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति।

कृष्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—" कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्‌भ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति मधुष्ठालं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् " इति ॥

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाप्यानुवाकान्तरेण पशून्विधातुं प्रस्तौति—

" ब्रह्मवादिनो वदन्ति। नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः। न षोडशी नातिरात्रः। अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इति। पशुभिरिति ब्रूयात्।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

यज्ञशब्देनोद्देशत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते। तत्समूहरूप एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रतुः। वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति—यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः। तत्कथमुपपद्यते। तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तत्रान्तर्भावेऽप्यग्निष्टोमादीनामनन्तर्भावात्। तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूयात्—अग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः क्रतवोऽन्तर्भूता इति ॥

पशून्विधत्ते—

"आग्नेयं पशुमालभते। अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे। ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्। ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम्। सारस्वत्याऽतिरात्रम् (१)। मारुत्या बृहतः स्तोत्रम्। एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः। तान्पशुभिरेवावरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

आग्नेयादयोऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पशवः। षोडशिनो ग्रहस्य स्तोत्रं, तेन स क्रतुरुपलक्ष्यते। सारस्वती मेषी, सा चातिरात्रस्य व्यावृत्तिहेतुः। मारुती वशा, तयाऽनूबन्ध्यया बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवरुन्धे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते, तस्य चासाधारणत्वात् ॥

तानेतान्पशुविधीन्बौधायन उदाहरति—

"आश्विनं गृहीत्वा षड्रशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्वन्तं यूपमुत्सृज्याथैना-

१ क. घ. ङ. च. °भोज्याय द्र°। ख. °भोग्यद्र°।

न्पशूनुपाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतीं वशां सप्तदश प्राजापत्याञ्श्यामानेकरूपान्सारस्वतीमन्ततः" इति।

आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेषीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—

"पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च मेषीम्" इति।

आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च क्रतुपशून्प्रशंसति—

"आत्मानमेव स्पृणोत्यग्निष्टोमेन। प्राणापानावुक्थ्येन। वीर्य४ षोडशिनः स्तोत्रेण। वाचमतिरात्रेण। प्रजां बृहतः स्तोत्रेण। इममेव लोकमभिजयत्यग्निष्टोमेन। अन्तरिक्षमुक्थ्येन (२)। सुवर्गं लोक४ षोडशिनः स्तोत्रेण। देवयानानेव पथ आरोहत्यतिरात्रेण। नाक४ रोहति बृहतः स्तोत्रेण। तेज एवाऽऽत्मन्धत्त आग्नेयेन पशुना। ओजो बलमैन्द्राग्नेन। इन्द्रियमैन्द्रेण। वाच४ सारस्वत्या। उभावेव देवलोकं च मनुष्यलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

अत्राग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः पशुविधेः प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशुनेत्यन्तिमपर्याय(ये) विधानाच्च ॥

विधत्ते—

"सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते। सप्तदशः प्रजापतिः (३)। प्रजापतेराप्त्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

"श्यामा एकरूपा भवन्ति। एवमिव हि प्रजापतिः समृद्ध्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्युक्तत्वम्। प्रजापतिशब्देनात्रेश्वरस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते। सा चावस्था श्यामेव भवति। "तम आसीत्तमसा गूढम्" इति श्रुतेः। जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तेरेकरूपत्वम्, "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतेः। पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥

प्रकृतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्यग्निकरणादूर्ध्वमविलम्बेनाऽऽलम्भस्य विहितत्वादत्रापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्भनं निषेधति—

"तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

तदानीं नाऽऽलभेतेत्यर्थः ॥

आलम्भस्य व्यवधाने कारणमाह—

" मरुतो यज्ञमजिघाꣳसन्प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशामालभत । तयैवैनानशमयत् । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्यज्ञस्तं यज्ञं मरुतः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं हन्तुमुद्यताः । तदानीमुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, क्रुद्धान्मरुतस्तया वशया शमितवान् ॥

प्राजापत्यानां संज्ञपनकालं विधत्ते—

" मारुत्या प्रचर्य । एतान्त्संज्ञपयेत् । मरुत एव शमयित्वा (४) । एतैः प्रचरति । यज्ञस्याघाताय । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्य मारुत्या वशाया वपां हुत्वेत्यर्थः ॥

सप्तदशानां वपानां सह प्रचारं विदधाति—

" एकधा वपा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते । अथो एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ॥

विधत्ते—[1]

" नैवारेण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एतत्पुरोडाशा ह्येते । अथो पशूनामेव छिद्रमपिदधाति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नीवारैर्निष्पन्नश्चरुर्नैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरुप्तः सप्तदशशरावः, तेनैव चरुणैतर्हि प्राजापत्यवपाहोमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एष एव चरुः पशुपुरोडाशस्थानीयो येषां प्राजापत्यपशूनां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति तद्वदत्रापि । किं च वपोत्खेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मवैकल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ॥

सारस्वत्या मेष्याऽङ्गप्रचारस्य कालविशेषं विधत्ते—

" सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वाग्वै सरस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा । अथो प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हि वाक् । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती यथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपश्वङ्गप्रचारादूर्ध्वं प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्माल्लोकेऽपि सरस्वतीरूपा वाक्प्राणानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्ये विद्वदमात्यादेर्वाग्ग्मिनः

१ ख. विधत्ते ।

प्रागल्भ्यदर्शनात् । किं च प्रजापतेः सरस्वतीपतित्वात्तदभेदोपचारेण वाग्रूपत्वे सति सारस्वत्या समापनेन प्रजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ॥

सारस्वत्या मेष्याः कंचिद्गुणं विधत्ते—

" अपन्नदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्ति (९) । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अपतितदन्तोपेता मेषी कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्षराणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्येवोच्चारयन्ति ॥

देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं
भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः
पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः॥

तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधयो निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाहरामः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह—" दीक्षणीयां निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः स्वाहेति, दीक्षाहुतीर्होष्यन्सावित्रं जुहोति, प्रायणीयां निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति " इति ।

हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन्नस्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय । यज्ञपतिं यजमानं, भगायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय । दिवि भवो यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतान्पुनाति प्राणिनां विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् । वाचस्पतिश्च सवित्राऽनुज्ञातोऽद्यास्मिन्कर्मणि वाचमस्माभिः पठितान्वाजपेयमन्त्रान्स्वदाति स्वदयतु यथावत्पाठयतु ॥

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

"सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ।" [ब्रा०का१प्र०३अ०५]इति। तदेतद्बौधायनेनैवोदाहृतम् ॥

तत्तत्कर्मादौ होममुपपादयति—

" कस्तद्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृप्रसूत एव यथापूर्वं कर्माणि करोति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०.५] इति ।

बद्धक्रमैरङ्गैश्चोदकप्राप्तैः प्रत्यक्षविहितैश्चोपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वभावि

१ क. घ. ङ. च. °मैश्चो° । २ क. घ. ङ. च. °श्चोदकस्य ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

यच्च पश्चाद्भावि तन्मनुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः। सावित्रहोमे तु कृते सवित्रा प्रेरित एव सन्क्रममनुल्लङ्घ्य कृतवान्भवति ॥

प्रतिकर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते—

"सवने सवने जुहोति। आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति।

उक्तेन त्रयाणां सवनानामादौ होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृतवान्भवति ॥

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे स्वदनस्यान्नविषयस्य वाग्विषयत्वमनुपयुक्तमिति शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे—

"वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति न इत्याह। वाग्वै देवानां पुराऽन्नमासीत्। वाचमेवास्मा अन्नꣳ स्वदयति (१)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति।

स्तुत्या देवैस्तृ(वानां तृ)प्तत्वाद्वाचो देवान्नत्वम् ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात्।

कल्पः—"रथ एष दक्षिणे श्रोण्यन्ते रथवाहन आहितो भवति तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यादिति" इति।

वार्त्रघ्नो वैरिघाती योऽयमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमसि। त्वया सहकारिणा सहितोऽयं यजमानो वृत्रं वैरिणं वध्यात् ॥

रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवरोहणं विधत्ते—

"इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं
नाम वचसा करामहे। यस्या-
मिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो
देवः सविता धर्म साविषत्।

कल्पः—"अथैनं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे। यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषदिति" इति।

दक्षिणवेदिश्रोण्यन्ते रथवाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्ये-

नाऽऽनयेदित्यर्थः। वाजस्य नु अन्नस्यैव प्रसव उत्पत्तिनिमित्तं मातरमन्नस्य निर्मात्रीं महीं वेदिरूपां पृथिवीमदितिं नामाखण्डनीयामेव वचसा स्तुत्या करामहे कुर्मः। यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावतिष्ठते तस्यां पृथिव्यां नोऽस्माकं धर्म धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ॥

अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाश्रितं जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे—

"वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह। यच्चैवेयम्। यच्चास्यामधि। तदेवावरुन्धे। अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति।

न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं किं त्वेतस्मिन्नुभयस्मिन्भूम्यां तदाश्रितजने च राजत्वेनाभिषिक्तो भवति ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत
प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः।

कल्पः—"अथाश्वान्पल्पूलयति अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिन इति" इति।

पल्पूलयति जले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः। अप्सु मध्येऽपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते। हे वाजिनोऽन्नवन्तोऽश्वा अपां संबन्धिनीषूत प्रशस्तिष्वमृतत्वभेषजत्वसदृशीष्वन्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं संबद्धा भवथ ॥

विधत्ते—

"अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वान्पल्पूलयति। अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टम्। तदनु वेनक्त्ववप्लवते। यदप्सु पल्पूलयति (२)। यदेवास्याप्सु प्रविष्टम्। तदेवावरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति।

स्नपयितुं प्रवेशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रीडञ्जलस्योपरि प्लवते। तत्रेदमुत्प्रेक्षते। अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसंबन्धि तृतीयमंशजातं जलेऽवस्थितं भवति, यथा मनुष्यगर्भे तद्वत्। अत एव हि मनुष्या नवप्रसूताया योषितो गर्भस्थानं समाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति। एवं च सत्ययमप्यश्वस्तदंशजातमनु वेनन्तु कामयमानो नु प्रायेणावप्लवते, यथा विनष्टद्रव्यमन्विच्छन्पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्नुत्तिष्ठति तद्वत्। एवं च सत्यध्वर्युः प्लावयतीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमश्वावयवजातं तत्सर्वं संपादितवान्भवति ॥

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

प्रकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति—

“ बहु वा अश्वोऽमेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्पूलयति । मेध्यानेवैनान्करोति । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अश्वः खलु पृथिव्यां यत्र क्वाप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यमयज्ञार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाश्वान्यज्ञयोग्यानेव करोति ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः
सप्तविꣳशतिः । ते अग्रे अश्वमा-
युञ्जन्ते अस्मिन्नवमाऽदधुः ।

कल्पः—“अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविꣳशतिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन्नवमाऽदधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योक्तुमर्हमश्वं वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका गन्धर्वाश्चेति मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजितवन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जनाद्युपचारेणास्मिन्नश्वे वेगं संपादितवन्तः । वायुस्त्वामयोजयन्मनुस्त्वामयोजयदिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं युनज्मीत्यभिप्रायः ॥

अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिप्रायमाह—

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एतं देवता अग्रे अश्वमयुञ्जन् । ताभिरेवैनान्युनक्ति । सवस्योज्जित्यै । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

योजयितॄणां देवानामनुग्रहाद्यज्ञस्योत्कर्षेण जयो भवति ॥

विधत्ते—

“ यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै (३)। ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अनुष्टुप्छन्दस्त्वादृग्रूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते । लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणाश्वयोजनादत्र समन्त्रकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ॥

अपां नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्मान्प्रतू-
र्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजꣳ सेत् ।

कल्पः—" अथास्य पृष्ठं मर्मृज्यते—अपां नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्मान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजꣳ सेदिति " इति।

मर्मृज्यते पुनः पुनः संमार्ष्टि। हेऽपां नपात्प्लवनकाले जलस्य कालुष्यानापादनादविनाशयितः, आशुहेमंस्तीव्रगन्तः, तादृश हेऽश्व जले य ऊर्मिः ककुद्मान्ककुदिवोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसको वाजसातमः सस्योपकारित्वेनातिशयेनान्नप्रदस्तेन त(त्व)त्पृष्ठलग्नेनोर्मिणाऽस्माकं वाजमन्नं सेत्साधय॥

विधत्ते—

" अपां नपादाशुहेमन्निति संमार्ष्टि। मेध्यानेवैनान्करोति। अथो स्तौत्येवैनानाजिꣳ सरिष्यतः। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति।

पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम्। किं च धावनार्थ्याः सप्तदशशरपातपरिमिताया भूमेरवधिराजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति गमिष्यन्ति, तान्गमिष्यतोऽश्वान्पृष्ठसंमार्जनरूपेणोपलालनेन स्तौत्येव प्रोत्साहयत्येव॥

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि—

कल्पः—" अथ रथमभिप्रैति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति " इति।

तदेतद्यजमानकर्म।

तथा चाऽऽपस्तम्बः—" विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽभ्यैति " इति।

यजमानस्य मम हे प्रथमप्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य[1] क्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि। हे द्वितीयप्रक्रम त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि। हे तृतीयप्रक्रम त्वं विक्रान्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि॥

विधत्ते—

" विष्णुक्रमान्क्रमते। विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति॥

कल्पः—" अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्यङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं याविति " इति।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. °स्य प्रक्र°।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पक्षसी पार्श्वौ।

पाठस्तु—

अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु संचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पतत्री ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥, इति ॥

रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशेषौ, न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ। अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा” इति। ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वाताग्रं वायोरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमप्यतिलङ्घ्यानुक्रमेण संचरन्तौ, तादृग्भ्यामुभाभ्यामग्नयो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु। कीदृशा अग्नयः। पप्रयोऽपेक्षितमर्थं पूरयितारः। येऽग्नयो दूरेहेतिरित्यादिनामोपेतास्ते ॥

एतन्मन्त्रगतमग्निपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे—

“वैश्वदेवो वै रथः। अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्याह। या एव देवता रथे प्रविष्टाः। ताभ्य एव नमस्करोति। आत्मनोऽनार्त्यै।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति।

दूरेहेतिरित्यादिनामका अग्नयोऽत्र विश्वे देवाः। तद्वाहनरूपोऽयं रथः। पारयन्त्विति प्रार्थनैव नमस्कारस्तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढस्यापि स्वस्याऽऽर्तिर्न भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—

“अशमरथंभावुकोऽस्य रथो भवति। य एवं वेद (४)। [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ९] इति।

शमयुक्तो रथः शमरथो मन्दगतिः। अशमरथः शीघ्रगती रथः। तच्छीलोऽस्य वेदितू रथो भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देव होमोऽत्र कर्मादाविन्द्रस्य रथमाहरेत्।
वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥
अप्स्वश्वान्प्लावयेद्वायुर्युनक्ति तुरगं रथे।
अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं व्रजेत् ॥
अङ्कौ रथे मृशेत्पक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।
नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये ॥
साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥
उपादानविधेयत्वगुणत्वाख्यत्रिकं यजेः ।
उद्देशानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।
वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥"

"वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्नवाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यं तच्चात्र गुणः सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चरितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता, तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणा विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—यजेस्तन्त्रेणोभयसंबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम् , उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मा उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठाः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. तन्त्रयो° ।

फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः, तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत । ननु तर्हि मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः पृथक्संबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम्, यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किं तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।
एकत्वं सकृदाख्यानात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥
आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।
आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥
पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।
विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥
बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥
देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।
बहुत्वसंगमो रूपसंख्ययाऽतः क्रियाभिदा ॥ ”

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तं, किं तु सकृदेवाऽऽम्नातम्, तत एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्वितम् । नाऽऽद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाऽऽ-

ख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते, कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वत्रोदाजहार—सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति । अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता, न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते । तादृशानां च रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।
क्रमो नास्त्यास्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।
क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ ”

वाजपेये “सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति विहितानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्रेदृशे पशावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रमनियम इति चेन्मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि

१ ख. घ. ङ. च. यतो ।

क्रमं नियन्तुमर्हति। प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात्। प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति। तच्च व्यवधानं सप्तदशेतिविधिबलादभ्यनुज्ञातम्। प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात्। तत्तु नाभ्यनुज्ञातम्। तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम्।
सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यसिद्धये॥
वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते।
धर्मसाहित्यमेतच्च सिधान्तेऽपि न हीयते॥"

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशावुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः। तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति। चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति। प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्। तस्मादत्र काण्डानुसमयो न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात्। धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किं तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते। यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तेश्चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठीयते। तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनाद्दुर्बलम्। तस्माद्वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमयः। अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते। एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात्।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः।
अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तेनास्तु बाधनम्॥

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा।
कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति। तैरेतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात्। कुतः। पशुत्वालिङ्गात्। नहि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेयक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः—किमत्र प्राकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्विद्विशिष्टमन्यत्कर्म। नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः। द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं, ततोऽत्र ग्रहन्यायो योजनीयः। किं चावरोधनमेवमाम्नायते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति। नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः। न षोडशी नातिरात्रः। अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इति। पशुभिरिति ब्रूयात्। आग्नेयं पशुमालभते। अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे। ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्। ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम्। सारस्वत्याऽतिरात्रम्। मारुत्या बृहतः स्तोत्रम्। एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः। तान्पशुभिरेवावरुन्धे” इति। अस्मिन्नवरोधनाम्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावस्य सिद्धवदनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः।
पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेन्मैवम्। प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता। तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते। प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम्। प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति। कालश्चैकः, याज्याया अर्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात्। शक्यते च सह होमः। तस्मात्तन्त्रम्।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः।
भेदो मैवमशेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदः स्यात्। कुतः। तत्तत्पश्वङ्गानां भिन्नत्वात्। मैवम्। पश्वङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रपणादौ प्रभुत्वात्। तस्मात्तन्त्रम्।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रसोमतः।
ऊर्ध्वं वा विकृतौ चोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः।
श्रुतिबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विकृतित्वतः॥
पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः।
उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचर्यताम्॥"

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः। तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रेष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति। एवं स्थिते प्राजापत्यपशूनामार्भवकाले प्रचारः। कुतः। प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः। उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते। यदि प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात्। अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम्। यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्येत। ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः। उपरिष्टात्सोमानामित्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत, तस्माच्छस्त्रवतां तद्रहितानां च सोमानामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः। सोमविकाराणामेवायं कालः, पशवस्तु न सोमविकाराः, तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात्प्राजापत्यपशुप्रचार इति राद्धान्तः।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि।
कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत्॥
किं वोत्कर्षोऽवशिष्टस्य ह्यारण्योक्तिवदादिमः।
अदृष्टवाक्यभेदाप्तेर्द्रव्याभावेन चान्तिमः॥"

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्प्रकृत्य श्रूयते—"तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति, ब्रह्मसाम्न्यालभते" इति। तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते। अश्वमेधे "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति" इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संप्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समापनीयाः। आलभतिना च ब्रह्म-

सामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किंचिददृष्टं कल्प्येत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् । किं च ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्यग्निकरणानन्तरमेव कर्तव्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थप्राप्तः पर्यग्निकरणानन्तरभाविकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषं देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकꣳ रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित् । अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्त्समत्सु वाजय । अर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत (१) काष्ठां गच्छत वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः । महो ये रत्नꣳ समिथेषु जभ्रिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन् (२) अमीवाः । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत् । उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः । आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशंभू । आ मा गन्तां पितरा (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳसो वाजं जिगिवाꣳसो बृहस्पतेर्भागे नि मृड्ढ्वमियं वः सा सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समधध्वमजीजि-

पत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुंच्य-
ध्वम् (४) ॥

(स्कभ्नीत युयवनिपतरा द्विचत्वारिं॑ शच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवस्यं । अहम् । सवितुः । प्रसव इतिं प्र—सवे । बृहस्पतिंना । वाजजितेतिं वाज—जितां । वाजंम् । जेषम् । देवस्यं । अहम् । सवितुः । प्रसव इतिं प्र—सवे । बृहस्पतिंना । वाजजितेतिं वाज—जितां । वर्षिष्ठम् । नाकंम् । रुहेयम् । इन्द्राय । वाचंम् । वदत । इन्द्रंम् । वाजंम् । जापयत । इन्द्रः । वाजंम् । अजयित् । अश्वाजनीत्यश्वं—अजनि । वाजिनि । वाजेषु । वाजिनीवतीतिं वाजिनी—वति । अश्वांन् । समत्स्वितिं समत्—सु । वाजय । अर्वा । असि । सप्तिः । असि । वाजी । असि । वाजिंनः । वाजंम् । धावत । मरुताम् । प्रसव इतिं प्र—सवे । जयत । वीतिं । योजंना । मिमीध्वम् । अध्वंनः । स्कभ्नीत । (१) काष्ठाम् । गच्छत । वाजेवाज इति

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

वाजे—वाजे। अवत। वाजिनः। नः। धनेषु। विप्राः। अमृताः। ऋतज्ञा इत्यृत—ज्ञाः। अस्य। मध्वः। पिबत। मादयध्वम्। तृप्ताः। यात। पथिभिरिति पथि—भिः। देवयानैरिति देव—यानैः। ते। नः। अर्वन्तः। हवनश्रुत इति हवन—श्रुतः। हवम्। विश्वे। शृण्वन्तु। वाजिनः। मितद्रव इति मित—द्रवः। सहस्रसा इति सहस्र—साः। मेधसातेति मेध—साता। सनिष्यवः। महः। ये। रत्नम्। समिथेष्विति सम्—इथेषु। जभ्रिरे। शम्। नः। भवन्तु। वाजिनः। हवेषु। देवतातेति देव—ताता। मितद्रव इति मित—द्रवः। स्वर्का इति सु—अर्काः। जम्भयन्तः। अहिम्। वृकम्। रक्षांसि। सनेमि। अस्मत्। युयवन्। (२) अमीवाः। एषः। स्यः। वाजी। क्षिपणिम्। तुरण्यति। ग्रीवायाम्। बद्धः। अपिकक्ष इत्यपि—कक्षे। आसनि। क्रतुम्। दधिक्रा इति दधि—क्राः। अन्विति। संतवीत्वदिति सं—तवीत्वत्। पथाम्। अङ्कांसि। अन्विति। आपनीफणदित्या—पनीफणत्। उत। स्म। अस्य। द्रवतः। तुरण्यतः। पर्णम्। न। वेः। अन्विति। वाति। प्रगर्धिन इति प्र—गर्धिनः। श्येनस्य। इव। ध्रजतः।

अङ्सम् । परीति । दधिक्राव्ण इति दधि—क्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः । एति । मा । वाजस्य । प्रसव इति प्र—सवः । जगम्यात् । एति । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । विश्वशंभू इति विश्व—शंभू । एति । मा । गन्ताम् । पितरा । (३) मातरा । च । एति । मा । सोमः । अमृतत्वायेत्यमृत—त्वाय । गम्यात् । वाजिनः । वाजजित इति वाज—जितः । वाजम् । सरिष्यन्तः । वाजम् । जेष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अवेति । जिघ्रत । वाजिनः । वाजजित इति वाज—जितः । वाजम् । ससृवांसः । वाजम् । जिगिवांसः । बृहस्पतेः । भागे । नीति । मृड्ढ्वम् । इयम् । वः । सा । सत्या । संधेति सं—धा । अभूत् । याम् । इन्द्रेण । समधद्ध्वमिति सम्—अधद्ध्वम् । अजीजिपत । वनस्पतयः । इन्द्रम् । वाजम् । वीति । मुच्यध्वम् । (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्प-
तिना वाजजिता वाजं जेषं—

कल्पः—"रथमातिष्ठति देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति" इति।

आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः। वाजजिताऽन्नजयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं वाजं जेषमन्नं जेष्यामि ॥

एतन्मन्त्रगतं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याचष्टे—

"देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्याह। सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वाजमुज्जयति।"[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०६ इति॥

देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना
वाजजिता वर्षिष्ठं नाकꣳ रुहेयम्—

कल्पः—"चात्वाले रथचक्रं निमितं ब्रह्माऽऽरोहति तमत एवानुमन्त्रयते देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकꣳ रुहेयमिति" इति।

निमितं निखातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् ॥

पूर्वमन्त्रवद्व्याचष्टे—

"देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकꣳ रुहेयमित्याह। सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकꣳ रोहति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

विधत्ते—

"चात्वाले रथचक्रं निमितꣳ रोहति। अतो वा अङ्गिरस उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्। साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति।" [ब्रा० का० १ प्र०३ अ० ६] इति।

अत उपरि स्थिताद्रथचक्रात्, उत्तमा उद्गततमाः[1], साक्षादेवाव्यवधानेनैव॥

विधत्ते—

"आवेष्टयति। वज्रो वै रथः। वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

ऊर्ध्वकाष्ठाग्रे स्थापितं ब्रह्मणा समारूढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत्।

---

१ च. उद्गातृतमाः।

रथस्य वज्रांशत्वाद्वज्रत्वम् । तच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—"स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्" इति । अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां जयो भवति ॥

विधत्ते—

"वाजिनाꣳ साम गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामन्नार्थिनां संबन्धि यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः शाखान्तरे द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—" औदुम्बरꣳ रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनाꣳ साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति, तत्राऽऽवर्त(र्त्य?) माने ब्रह्मा गायति" इति ॥

इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं
जापयतेन्द्रो वाजमजयित् ।

कल्पः—" आघ्नन्ति दुन्दुभीन्संप्रवदन्ति वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति " इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्नविषये जयं प्रापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमन्नमजयिज्जयतु ।

सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेन दुन्दुभिवादने विनियुक्तः—"इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुभीन्सꣳ ह्रादयन्ति " इति ॥

तमेतं दुन्दुभिघातं विधातुं प्रस्तौति—

" वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्वनस्पतीन्प्राविशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । तस्माद्दुन्दुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाग्देवताया वर्ष्म नादात्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुन्दुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ॥

विधत्ते—

" दुन्दुभीन्त्समाघ्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२)। या दुन्दुभौ । परमयैव वाचाऽवरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ॥

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रगतमिन्द्रियपदं वाजमजयिदित्येतच्च व्याचष्टे—

"इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह। एष वा एतर्हीन्द्रः। यो यजते। यजमान एव वाजमुज्जयति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति॥

अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्त्समत्सु वाजय।

कल्पः—"अथास्मा अश्वाजनिं प्रयच्छति अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्त्समत्सु वाजयेति" इति।

अस्मै यजमानाय। अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वाजनी कशा। सा च विजयेनान्नप्रदत्वाद्वाजिनी। वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वाजिनीवती। यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वमश्वान्समत्सु युद्धेषु वाजय गमय। [ब्राह्मणेन] अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुध्योपेक्षितः॥

त्रीन्विधेयान्विधत्ते—

"सप्तदश प्रव्याधानाजिं धावन्ति। सप्तदश स्तोत्रं भवति। सप्तदश सप्तदश दीयन्ते (३)। सप्तदशः प्रजापतिः। प्रजापतेराप्त्यै।" [ब्रा० का १ प्र० ३ अ० ६] इति।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः। ते च सप्तदशसंख्याकाः। तेषामन्तेऽवधित्वद्योतनाय काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः। तत्पर्यन्तं रथारूढा धावेयुः। अस्मिन्वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याकावृत्तियुक्तं भवेत्। तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्टमप्रपाठके समिधमातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाहरणेन स्पष्टी करिष्यते। दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्तानां द्रव्याणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात्। तच्चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—"दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति सप्तदशानांसि सप्तदशाश्वान्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः (सीः) सप्तदशाजाः सप्तदशावीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि" इति। यद्यपि स्तोमविशेषविधेर्देयद्रव्यसंख्याविधेश्च नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन तदुभयं विहितम्। तथा सत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन विधित्रयस्य स्तोतुं शक्यत्वात्॥

अर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि—

कल्पः—“ तया यथायुक्तमश्वान्क्षिपति अर्वाऽसीति दक्षिणं सप्तिरसीति मध्यमं वाज्यसीत्युत्तरम् ” इति ।

अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नायते—“हयो देवानवहदर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान् ” इति । वामदक्षिणयोरश्वयोर्मध्य ईषाद्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्त्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युञ्ज्यात् ॥

त्रींस्तान्देवतात्रयरूपेण स्तौति—

“ अर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः । आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति ।”[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ॥

पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र मन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोगं विधत्ते—

“ प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति (४) ।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्रष्टिः पादत्रयोपेतो भोजनपात्रस्याऽऽधारस्तद्वदश्वैस्त्रिभिर्वहतीति प्रष्टिवाही । अत एवोपरिष्टाद्वक्ष्यते—“ त्रयोऽश्वा भवन्ति रथश्चतुर्थः ” इति ॥

वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत काष्ठां गच्छत—

कल्पः—“ अथैतानाजिसृतो विख्यापयति वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत काष्ठां गच्छतेति ” इति ।

हे वाजिनोऽश्वा वाजमन्नं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सत्यामन्नं जयत । विशेषेण बहून्यपि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमितान्यल्पानीव कुरुत । किं चाध्वनो मार्गान्स्कभ्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडितान्कुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत ॥

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे—

“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा । सुवर्गमेव लोकं यन्ति । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ॥

दिग्विशेषं विधातुं प्रस्तौति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ॥

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

विधत्ते—

" प्राञ्चो धावन्ति। प्राङिव हि सुवर्गो लोकः। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः। ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्य प्राग्दिग्वर्तित्वम् ॥

कल्पः—" अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति चतसृभिरनुच्छन्दसम् " इति।

तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा
अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत माद-
यध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः।, इति।

हे वाजिनोऽश्वा वाजेवाजे तत्तदन्ननिमित्तं धननिमित्तं च नोऽस्मानवत। विप्रा ब्राह्मणवत्स्नानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः श्रमरहिता ऋतज्ञा ऋतं सत्यमस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः। तादृगश्वाभिमानिनो हे देवा अस्य मध्वः पिबत, धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राप्यमाणं मधुसमानं नैवारचरुरसं पिबत। पीत्वा च मादयध्वं हृष्टा भवत। ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैः पथिभिराजिं प्रति यात ॥

अथ द्वितीया—

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं
विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः।, इति।

तेऽश्वा अर्वन्तो गतिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानश्रोतारो वाजिनोऽन्नवन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु ॥

अथ तृतीया—

मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः।
महो ये रत्नꣳ समिथेषु जभ्रिरे शं
नो भवन्तु वाजिनो हवेषु।, इति।

महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः। सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः। मेधसाता यज्ञस्य प्रदातारः। सनिष्यवः सनिं द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः। ईदृशा येऽश्वाः समिथेषु सङ्ग्रा-

मेषु महो रत्नमत्यधिकं शत्रोर्धनं जभ्रिरे[1] हृतवन्तस्ते वाजिनो नोऽस्माकं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु ॥

अथ चतुर्थी—

देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं
वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः।, इति ।

देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः पूर्ववत् । स्वर्काः शीघ्रधावनेन सुष्ठ्वर्चनीयाः, ते वाजिनोऽहिं वृकं रक्षांसि सर्पवदरण्यश्ववद्बाधकात्राक्षसाञ्जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सनेमि क्षिप्रमेवामीवा रोगानस्मद्युयवन्नस्मत्तो वियोजितवन्तः ॥

तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेष्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थीमेष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु—

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां
बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु
संतवीत्वत्पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत्।, इति ।

ग्रीवायां कक्ष आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैर्बद्धः सन्नेष स्य वाज्येषोऽश्वः क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति, बहुधा बद्धत्वाद्रथं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कशयाऽश्वः[2] शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिक्रा धारकान्मार्गावरोधकान्पाषाणादीनप्यतिक्रामन्क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संतवीत्वत्सम्यगनुसंदधानः पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि च वाज्यन्वापनीफणदनुक्रमेणर्जुत्वं समत्वं चाऽऽपादयंस्तुरण्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥

कल्पः—" स यद्यस्मै रथश्रेषमाचक्षत आग्नीध्र एतां जुहोत्युत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यत इति " इति ।

पाठस्तु—

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु
वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं
परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः।, इति ।

---

१ क. घ. ङ. च. °रे जित° । २ क. घ. ङ. कशायास्तस्याः शी° । ख. कशायास्त्वस्याः शी° ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

उत स्मापि च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनोऽवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्याश्वस्याङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमश्वमनूत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति। कस्य किमिव। वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव। यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यालंकाररूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यते। पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम्। शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते। ध्रजतो गच्छतः श्येनस्येव दधिक्राव्णो धारकपर्वताद्यतिक्रामिण ऊर्जा सहात्यन्तबलेन सह तरित्रतो भृशं तरतोऽश्वस्येति योज्यम्।

आपस्तम्बस्त्वेवमाह—“वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति लक्षणं प्राप्योदञ्च आवृत्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते” इति। वाजिनो वि योजना वाजेवाजे ते नो अर्वन्त इति चतस्रः॥

प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—

“चतसृभिरनुमन्त्रयते। चत्वारि छन्दाꣳसि। छन्दोभिरेवैनान्त्सुवर्गं लोकं गमयति (५)।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुबिति च्छन्दसां चतुष्टयम्। उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

“प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते। य आजिं धावन्ति। उदञ्च आवर्तन्ते। अस्मादेव तेन लोकान्नयन्ति।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

कल्पः—“रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति” इति।

पाठस्तु—

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशंभू। आ मा गन्तां पितरा मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्॥ इति।

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां प्रत्याजगम्यादागच्छतु। द्यावापृथिव्यौ च विश्वशंभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ (न्त्यौ) मामागच्छताम्। पितरा मातराऽस्मदीयः पिता माता च मां प्रत्यागन्तां चिरजीवित्वाय समागच्छताम्। किं च सोमश्चामृतत्वाय मम देवत्वजन्मने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु। “अपाम सोमममृता अभूम” इति ह्यन्यत्र श्रुतम्॥

---

१ क. घ. ङ. च. वाजयति।

विधत्ते—

"रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै।" [ब्रा०का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

रथविमोकेनाश्वानामायासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति ॥

मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभिप्रायमाह—

"आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह। अन्नं वै वाजः। अन्नमेवावरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ॥

इतरैः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति—

"यथालोकं वा एत उज्जयन्ति। य आजिं धावन्ति (६)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

ये रथान्तरवर्तिन आजिं धावन्ति, एते यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति यस्मिन्यस्मिन्स्थाने यो यो धावत्यसावसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ॥

विधत्ते—

"कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति। यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति। तं परिक्रीयावरुन्धे।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलम्। वाजमन्नमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाजसृतो रथान्तरवर्तिनः।

अत एवाऽऽपस्तम्बः—

"यजुर्युक्तं यजमान आरोहति वाजसृत इतरान्रथान्" इति।

एकैकस्मै वाजसृत एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संपादितमन्नं निवासस्थानं च परिक्रीय स्वाधीनं करोति ॥

तान्षोडश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते—

"एकधा ब्रह्मण उपहरति। एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

चरुं विधातुं प्रस्तौति—

"देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः। ता बृहस्पतिरुदजयत्। स नीवारान्निरवृणीत। तन्नीवाराणां नीवारत्वम्।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययागार्थमाजिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्तद्वदत्राप्योषधीषु सारस्वीकारायाऽऽजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्राप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारानन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्याऽवृणीत। निःशेषेण वृतत्वान्नीवारत्वं संपन्नम् ॥

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

विधत्ते—

"नैवारश्चरुर्भवति (७)। एतद्वै देवानां परममन्नम्। यन्नीवाराः। परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरुन्धे।" [ब्रा० का० १प्र० ३अ०६] इति।

शाल्यादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्नत्वम् ॥

चरोः परिमाणं विधत्ते—

"सप्तदशशरावो भवति। सप्तदशः प्रजापतिः। प्रजापतेराप्त्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं तत्प्रचारविधौ व्याख्यातम् ॥

चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते—

"क्षीरे भवति। रुचमेवास्मिन्दधाति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

रुचं स्वादुत्वम् ॥

निष्पन्ने चरौ घृतप्लावनं विधत्ते—

"सर्पिष्वान्भवति मेध्यत्वाय।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

एतदेवाभिप्रेत्याश्वदेवानुद्दिश्यास्य मध्वः पिबत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो व्याख्यातः ॥

चरोर्देवतां विधत्ते—

"बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८)। यो वाजपेयेन यजते। बार्हस्पत्य एष चरुः।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति।

कर्तव्य इत्यध्याहारः। वाजपेययाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा देवता युक्ता ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत—

कल्पः—"तमेतान्यजुर्युजोऽश्वानवघ्रापयति—वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रतेति" इति।

वाजजितोऽन्नं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽश्वा वाजमन्नं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्यन्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमन्नं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्रत ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳसो वाजं जिगिवाꣳसो बृहस्पतेर्भागे नि मृड्ढ्वम्—

कल्पः—" यजुर्युजोऽश्वान्प्रत्याधावतोऽवघ्रापयति—वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सस्रवाꣳसो वाजं जिगिवाꣳसो बृहस्पतेर्भागे नि मृड्ढ्वमिति " इति।

यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्योजनीया अश्वा यजुर्युजः। सस्रवांसो धावनं कृतवन्तः। जिगिवांसो जयं कृतवन्तः। निमृड्ढ्वं शुद्धा भवत। आपस्तम्बमते तु जिगिवाꣳस इत्यन्तो मन्त्रः। तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति पूर्वस्मान्मन्त्रादनुवर्तनीयम्। अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं, तस्य विनियोगं स एवाऽऽह—" बृहस्पतेर्भागे निमृड्ढ्वमिति प्रप्रोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि " इति। प्रप्रोथा ओष्ठाग्राणि॥

आजिधावनात्पुरा पश्चाच्चावघ्रापणं विधत्ते—

" अश्वान्त्सरिष्यतः ससृुषश्चावघ्रापयति। यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति। तमेवावरुन्धे "। [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति॥

इयं वः सा सत्या संधाऽ-
भूद्यामिन्द्रेण समधद्ध्वम्—

कल्पः—"अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—इयं वः सा सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समधद्ध्वमिति " इति।

हे रथा वो युष्माकमियं संधाऽऽजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याऽभूत्। यां प्रतिज्ञामिन्द्रेणेन्द्रानुग्रहेण समधद्ध्वं सम्यग्धारितवन्तः। इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथमन्त्र आम्नातः॥

अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं
वाजं वि मुच्यध्वम्॥

कल्पः—" दुन्दुभीनवस्यतोऽनुमन्त्रयते—अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वमिति " इति।

हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिनं वाजमन्नमुद्दिश्याजीजिपत यथा जितवान्भवति तथा जितवन्तः। तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धास्ततो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत। बन्धनप्रदेशस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रबध्नातीति " इति॥

विधत्ते—

" अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन्विमुञ्चति। यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति। तमेवावरुन्धे (८)। [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"देवाऽऽरोहेद्रथं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रणम्।
देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषोऽश्वाज कशाग्रहः॥ १॥
अर्वाऽसीति त्रिभिर्मन्त्रैर्युनक्त्यश्वत्रयं रथे।
वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान्॥ २॥
मितेत्याभिश्चतसृभिस्तान्प्रत्याधावतो रथान्।
आ मा रथविमुक्त्याख्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात्॥ ३॥
गतेः पुरोपरिष्टाच्च घ्रापयेच्चरुमश्वकान्।
बृहादिजिघ्रतेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषज्यते॥ ४॥
बृहेति मार्ष्टि घोणायामियं तु रथमन्त्रणम्॥
अजी दुन्दुभिमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः॥ ५॥" इति॥

अथ मीमांसा।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमयत्युत।
बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तो नियम्यते॥"

वाजपेये श्रूयते—"यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति" इति। तस्यायमर्थः—रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि। तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता। ततो रथाः सप्तदश। तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जी करोति। सोऽयं यजुर्युक्तो रथः। तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति। प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध एवमत्रापि। ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः। बाढम्। तथाऽप्यर्धिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषक्लृप्तिर्न द्रव्यान्तरविधिमात्रेण बाधितुं शक्या। विरोधिनो विधान्तरस्याविधानात्। अतश्चोदकप्राप्ता येयमध्वर्योर्भागविशेषक्लृप्तिः सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते। तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तम्। प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात्। अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयौ। यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः। तथा हि—सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति वीक्षायां यजमानेच्छाया

१ क. ख. घ. ङ. °रमा°। २ क. घ. ङ. च. °प्राप्तेय°।

नियामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः। ततो यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते। अतो न कस्याप्यनेन बाधः।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः।
चत्वारः सन्ति नो वोत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः॥
तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः।
द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात्॥
तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽ(पोऽ) त्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम्।
क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुगृह्यताम्॥ "

प्रकृतौ "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति मुष्टितत्संख्ये श्रुते। तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः। तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किं वा द्वे अपि न विद्येते। आहोस्विदुभयोरेकमस्त्यन्यन्नास्ति। यदैकं तदाऽपि किं मुष्टिरेव किं वा संख्यैवेति संशयः। चोदकप्राप्तमुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणे समर्थस्य चरोरानिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः। तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मैवम्। एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात्। नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी। मैवम्। भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात्। शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबद्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबद्धे इति विषयभेदः। कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः। अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः। अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता। पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते। मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात्। चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति। एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मी। तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यंभावी। संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम्। तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति, कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य + सहकर्मकारकेण निर्वपतिधातुना सहान्वयात्। अतः संख्या न मुष्टिधर्मः। पार्ष्णिका-

+ सकर्मकेणेत्यर्थः।

१ क. घ. ङ च. °क्तः। स त°।

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

न्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्ट्योः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते, चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय एहि सुवो रोहाव रोहाव हि सुवरहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्नियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च । आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः (१) यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताꣳ सुवर्देवाꣳ अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषोऽन्नाय त्वाऽन्नाद्याय त्वा वाजाय त्वा वाजजित्यायै त्वाऽमृतमसि पुष्टिरसि प्रजननमसि (२) ॥

(अपानो वाजाय नव च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । जाये । एति । इहि । सुवः । रोहाव । रोहाव । हि । सुवः । अहम् । नौ । उभयोः । सुवः । रोक्ष्यामि । वाजः । च । प्रसव इति प्र—सवः । च । अपिज इत्यपि—जः । च । क्रतुः । च । सुवः । च । मूर्धा । च । व्यश्रिय इति वि—अश्रियः । च । आन्त्यायनः । च । अन्त्यः । च । भौवनः । च । भुवनः । च । अधिपतिरित्यधि—पतिः । च । आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राण इति प्र—अनः । यज्ञेन । कल्पताम् । अपान इत्यप—अनः । (१) यज्ञेन । कल्पताम् । व्यान इति वि—अनः । यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् । यज्ञेन । कल्पताम् । मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् । यज्ञेन । कल्पताम् । आत्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । सुवः । देवान् । अगन्म । अमृताः । अभूम । प्रजापतेरिति प्रजा—

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

पतेः। प्रजा इति प्र-जाः। अभूम। समिति। अहम्। प्रजयेति प्र-जया। समिति। मया। प्रजेति प्र-जा। समिति। अहम्। रायः। पोषेण। समिति। मया। रायः। पोषः। अन्नाय। त्वा। अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय। त्वा। वाजाय। त्वा। वाजजित्याया इति वाज-जित्यायै। त्वा। अमृतम्। असि। पुष्टिः। असि। प्रजननमिति प्र-जननम्। असि। (२)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः।)

अष्टमे रथधावनमुक्तं नवमे यूपारोहणमुच्यते।

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि—

कल्पः—"अथ यजमानं तार्प्यं परिधापयति क्षत्रस्योल्बमसीति, क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नीम्" इति।

घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यम्। क्षत्रस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्योल्बमावरणमसि। उल्बवृतो गर्भ इति च्छन्दोगा आमनन्ति। हे दर्भमय पट क्षत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनिवारणकारणमसि॥

तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—

"तार्प्यं यजमानं परिधापयति। यज्ञो वै तार्प्यम्। यज्ञेनैवैन॰ समर्धयति। दर्भमयं परिधापयति। पवित्रं वै दर्भाः। पुनात्येवैनम्। वाजं वा एषोऽवरुरुत्सते। यो वाजपेयेन यजते। ओषधयः खलु वै वाजः। यद्दर्भमयं परिधापयति (१)। वाजस्यावरुद्ध्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एनं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्नाव-रोधकामिन ओषधिरूपदर्भमयेनान्नमवरुद्धं भवति ॥

जाय एहि सुवो रोहाव रोहाव
हि सुवरहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि—

कल्पः—" अथ जायामामन्त्रयते जाय एहि सुवो रोहावेति, रोहाव हि सुवरितीतरा प्रत्याहाहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानः " इति ।

स्पष्टार्थो मन्त्रः ॥

एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह—

" जाय एहि सुवो रोहावेत्याह । पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव-च्छित्त्यै । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सति यज्ञोऽनव-च्छिन्नो भवति ॥

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य यूपस्य चोदकप्राप्तं परिमा-णमपवदितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—

" सप्तदशारत्निर्यूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमितोऽरत्निः, सप्तदशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य यूपस्येति विग्रहः ॥

अन्यद्गुणद्वयं यूपस्य विधत्ते—

" तूपरश्चतुरश्रिर्भवति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इतरेषां यूपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽणीयांश्चषालप्रतिमोकायाव-शेष्यते, सोऽस्य नास्तीति तूपरत्वम् । अष्टाश्रित्वमपवदितुं चतुरश्रित्वम् ॥

चषालनामकस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते—

"गौधूमं चषालम् । न वा एते व्रीहयो न यवाः । यद्गोधूमाः (२)। एव-मिव हि प्रजापतिः समृद्ध्यै । अथो अमुमेवास्मै लोकमन्नवन्तं करोति । " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा व्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रश-स्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किं च गोधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽ-न्नवान्भवति ॥

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

यूपस्य वेष्टनं विधत्ते—

" वासोभिर्वेष्टयति। एष वै यजमानः। यद्यूपः। सर्वदेवत्यं वासः। सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति। अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

वाससां संख्यामापस्तम्ब आह—" रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपं वेष्टयति " इति।

वाससां सर्वदेवत्यत्वमग्नेस्तूषाधानमित्यादौ सौमिकदीक्षाप्रकरणे विस्पष्टम्। आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम्॥

कल्पः—" आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश स्रुवाहुतीः " इति।

पाठस्तु—

वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च
मूर्धा च व्यश्नियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्य-
श्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च।, इति।

वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः। वाजोऽन्नं, प्रसवस्तस्योत्पत्तिः। अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः। क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा। सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः। अथ वा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः। तदानीं सर्वे ते प्रीणन्त्विति वाक्यशेषः। चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा॥

विधत्ते-

" द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (३)। द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरमेव प्रीणाति। अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयेते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि। अन्नोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वम्। न केवलमनेन होमेन संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किं त्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निश्रेणिवदुपधानमाधारमपि करोति॥[1]

कल्पः—" तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति " इति।

तं यूपम्। कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः॥

१ च. °ल्पैरारो°।

पाठस्तु—

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता-
मपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन
कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन
कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्य-
ज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां
यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् , इति।

आत्मा जीवः। यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना यूपारोहणेन। आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु ॥

विधत्ते—

" दशभिः कल्पै रोहति। नव वै पुरुषे प्राणाः। नाभिर्दशमी। प्राणानेव यथास्थानं कल्पयित्वा। सुवर्गं लोकमेति। एतावद्वै पुरुषस्य स्वम् (४)। यावत्प्राणाः। यावदेवास्यास्ति। तेन सह सुवर्गं लोकमेति।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति श्रुतत्वादिहापि च्छिद्राभिप्रायः प्राणशब्दः। अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादीन्प्राणान्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ॥

सुवर्देवाꣳ अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम—

कल्पः—" बाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवाꣳ अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूमेति " इति।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यते। वयं स्वर्गावस्थितदेवान्प्रत्यगन्म प्राप्ताः स्मः। प्राप्य चामृता देवा अभूम। अतः प्रजापतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ॥

मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचष्टे—

" सुवर्देवाꣳ अगन्मेत्याह। सुवर्गमेव लोकमेति। अमृता अभूमेत्याह। अमृतमिव हि सुवर्गो लोकः। प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह। प्राजापत्यो वा अयं लोकः। अस्मादेव तेन लोकान्नैति।"[ब्रा०का०१ प्र० ३ अ० ७] इति।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सर्वात्मना निर्गतो न भवति ॥

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः—

कल्पः—" अथेमं लोकं प्रत्यवेक्षते समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति " इति।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमध्याहर्तव्यम् ॥

आशीःपरत्वेन व्याचष्टे—

" समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ॥

अन्नाय त्वाऽन्नाद्याय त्वा वाजाय त्वा वाजजित्यायै त्वा—

कल्पः—" तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति अन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता, वाजजित्यायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता " इति।

ऊषखननपांसव आसास्तानश्वत्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्यूपादवरोहन्तं यजमानं हन्युः।

अत एवाऽऽपस्तम्ब आह " तमाश्वत्थैरासपुटैरूषपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्पयन्ति महार्त्विजो वा दीर्घवंशेषु प्रबध्य[1] " इति।

सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम्। तत्राप्यपूपादिविशेषो वाजः। तस्य सर्वस्यान्नस्य संपादनं वाजजित्या ॥

द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते—

" आसपुटैर्घ्नन्ति। अन्नं वा इयम्। अन्नाद्येनैवैनꣳ समर्धयन्ति। ऊषैर्घ्नन्ति। एते हि साक्षादन्नम्। यदूषाः। साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्धयन्ति। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन पारलौकिकान्नं प्रति साक्षात्साधनत्वम् ॥

हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—

" पुरस्तात्प्रत्यञ्चं घ्नन्ति (६)। पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते। " [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

हन्यमानस्य पुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्यात्। लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पात्रात्समादाय स्वाभिमुखं तदन्नमद्यते ॥

---

१ ख. च. प्रबन्ध्य।

एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते ” इति ॥

ताड्यमानं प्रदेशं विधत्ते—

“शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते।” [ब्रा०का०१प्र०३ अ०७] इति ॥

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते—

“दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अन्नाद्यमवरुन्धते ।” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ॥

अमृतमसि पुष्टिरसि प्रजननमसि—

कल्पः—“ अत्रास्मै प्रत्यवरोहत आसन्दीं निदधाति तस्यां बस्ताजिनमास्तृणाति बस्ताजिने शतमान९ हिरण्यं दक्षिणं पाद९ हिरण्य उपावरोहयति अमृतमसीति, पुष्टिरसि प्रजननमसीति सव्यं बस्ताजिने ” इति ।

हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नह्यग्नौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्विनश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि संवत्सरे बह्वपत्योत्पादकत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रजननमसीत्युच्यते ॥

हिरण्येऽवरोहं विधातुं प्रस्तौति—

“ ईश्वरो वा एष पराङ्प्रदघः । यो यूप९ रोहति । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यूपमारूढो यजमानः पराङ्भूलोकाद्विमुखः प्रदघः प्रदग्धुं स्वात्मानं विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथ वा प्रदघः प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरो न पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

विधत्ते—

“ हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृत९ सुवर्गो लोकः । अमृत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठति । ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ॥

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मानशब्देन पणस्य विंशो भागोऽभिधीयते । ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रि-

याणां मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशसु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ॥

बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रस्तौति—

" पुष्ट्यै वा एतद्रूपम्। यदजा। त्रिः संवत्सरस्यान्यान्पशून्परिप्रजायते।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति।

संवत्सरे सकृत्प्रसवोपेतानन्यान्गवादिपशून्परित्यज्य संवत्सरे त्रिरपत्यानि प्रसूतेऽतोऽस्याः पुष्टिरूपत्वम् ॥

विधत्ते—

" बस्ताजिनमध्यवरोहति। पुष्ट्यामेव प्रजनने प्रतितिष्ठति (७)।" [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" क्षत्र तार्प्यं क्षत्र दार्भ्यं परिधत्तोऽत्र दंपती।
जाये स्वाम्याह्वयेद्भार्यां रोहा तं प्रतिवक्ति सा ॥ १ ॥
अहं स्वाम्याह वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुतीः।
आयुर्दशभिरारोहेत्स्वयं बाहूद्ग्रहः सुवः ॥ २ ॥
सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः।
दिग्भ्यो ग्रन्त्यासपुटैरमृपुष्टिद्व्यात्पदे ॥
स्वर्णबस्तत्वचोर्दद्यात्पञ्चत्रिंशस्त्विहोदिताः ॥ ३ ॥ " इति ॥

अथ मीमांसा।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" तार्प्यमहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्रिमः।
गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥ "

महाव्रते श्रूयते—" तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी " इति। प्रकृतौ " अहतं वासः परिधत्ते " इति घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यमित्युच्यते। ताभ्यां तार्प्यदर्भमयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते। कुतः। परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात्। मैवम्। तार्प्यदर्भमययोर्गुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात्। परिधानं त्वत्रोपरितनं प्रावरणम्। तत्कार्यभेदात्समुच्चयः।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः।
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥

आनन्तर्यात्प्रकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥"

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—"सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति" इति अत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं, सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं संबध्य तद्द्वारा कर्मणाऽन्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पश्वङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते, देवदत्तस्य नप्तेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयं न विरुद्धं, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किं च पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ॥

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम् –

"वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयो ज्ञ एव वा ।
अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥"

वाजपेये श्रूयते—"क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति" इति । आयुर्यज्ञेन कल्पता-मित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्त्रतदर्थाभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचये[त्] । विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात्, अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

१ क. घ. ङ. च. 'भयमवि' ।